

P
K W6(2-4c)
C47

Б. ЄЛІСАРЕНКО

ЄЛІДИ БУРУНІВ

ЗБІРКА ОТОВІДАНЬ

Всеукраїнське Робітниче Кооперативне Вид-во
„УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“
Харків 1927

Друкарня
Кооп. Видавництва
„Український Робітник“
: : Харків : :

Зам. № 2261.

Укрголовліт № 350.

Тираж 4.000 прим.

ПЕРШІ ВИХОРИ

ПЛАНТАЦІЇ

I

Двір маєтку великий — на декілька десятин, а паркану ніде не видно. Будинки притулилися близько один до одного, замикаючи двір у червоному цегловому колі.

Тільки в двох місцях ворота. Між воловнею та млином — для скотини й робітників, та між конторою маєтку й будинком службовців — парадні ворота.

Парадні ворота чемно дають проїхати екіпажеві, або пройти економським паничам і панночкам.

Замкнене коло будинків в одному місці розривається барвистою плямою художньо-розташованих дерев та квітників, а за ними білим тлом підноситься будинок модерної архітектури.

Коли пройти од скотарень з їх аміяковими пахощами через двір до будинку, то на очі спадуть важкі, штучно різблені двері парадного ходу, а на дверях мідна табличка:

Фелікс Феліксович Ралп

*Головний Управитель Старостинських маєтків графіні
Вознякової - Донциць*

Ні одній іконі не довелося зазнати такої шани від лакейської руки, як цій таблиці. Тому вона своїм блиском сліпить очі й зосереджує увагу на чорних грубих літерах:

„Фелікс Феліксович Рамп“.

Око швидко фіксує три слова, і рука прохача тисне на шпентик електричного дзвінка.

Двері-іконостас одчиняє пристаркуватий панок у довгому сурдуті та комірчиках білих, як сніг.

У прохача тремтять коліна, і язик зав'язується надійним вузлом. Вузол наміряється проскочити в дихальне горло, а в мозоці, як у зіпсованому грамофоні, вистукує переривчасто:

— Це він... Це він... Це він...

Та раптом чоловік у сурдуті, на око визначивши соціяльну вагу одвідувача, каже:

— Добродію, вам слід прийти через тиждень... Пана немає вдома...

І хоч голос пана виразно чути в покоях, лакей ще раз з підкресленою впертістю твердить:

— Так, немає вдома... Через тиждень...

Після цих слів одвідувачеві не належало бути в передпокої, а тому дідок у сурдуті брався зачиняти двері, ніби там вже нікого не було. Наступав на драні черевики та іншими дипломатичними ходами, виробленими довгою

лакейською практикою, витискував одвідувача за двері.

Опинившись на ганку, незваний гість ще раз перечитував мідну табличку, язиковий вузол кидав намір пропхатись у дихальне горло, рука, що допіру непевно тремтіла, стискувалась у певний кулак, а язик, випроставшись з міцного вузла, починав нормально функціонувати.

— А, твою мати...

Ноги твердо ступали геть з подвір'я.

Рамп чужоземець, але якої національності—невідомо. З прізвища, ніби німець, але німецького в ньому нічого не було. Бездоганне знання англійської мови могло б призвести до думки, що він англієць, коли б не смугляве обличчя та чорні задирикуваті очі румунського цигана. Звичка завжди тримати в руках батіжка з довгим пужалном, або підчас офіційних розмов, за халявою лакових чобіт, підкреслювала зовнішню подібність до смуглявих знавців кінського питання.

На певні думки про походження наводили й риси його вдачі. Рамп умів використовувати будь-які обставини, а це стверджувало, що генеологічна гілка його сполучалася з деревом роду в лагідному затишку циганського шатра.

Рамп жив самотньо у розкішно умебльованій квартирі. Він ніколи не говорив про свою рідню, хоча питання про батьки йому не раз ставилося.

Що-неділі до білого будинку наїздили гості, грали в карти, їздили полювати та до всіх цих сусідніх поміщиків, вищих службовців маєтків та цукроварень Рамп ставився з іронічною фамільярністю та презирством у глибині своїх чорних очей. Бували в компанії й дами. Рамп говорив їм приємності, але рисочки в кутках рота анулювали його слова.

Десятки тисяч десятин землі з двома цукроварнями були за слух'яну зброю в руках Рампа в боротьбі з напівспролетаризованим селянством. Графіня могла не турбуватися за прибутки: вони золотою річкою пливли річищами банків до її ніжних рук.

Власниця маєтків та цукроварень, здається, назавше дала перевагу закордоним курортам перед Старостином. Років за два до революції 1905 року, вона приїхала до Старостина на декілька днів, але про це недовге перебування довго згадували в маєтках.

Весняним днем графіня пройшла із свого палацу в супроводі Рампа до цукроварні, а од неї до маєтку.

Всі помітили, що графіня була з чогось незадоволена і стурбована.

Розповідають, що увечорі покликала вона Рампа до себе в палац і без зайвих слів заявила:

— Ви мені, пане Рамп, не подобаєтесь... ви не вмієте керувати... у вас навіть цукроварня не працює! А ви пишете, що вона дає великі прибутки!— вигукувала графіня істерично.

Рамп увесь час тримав батіжок за халявою, але після слів графіні він одним ударом розсік єдвабну канапу до спружин. Управитель мовчав, але очі йому хижо горіли, а рука трощила пужално на дрібні шматочки.

Очі графіні раптом зупинилися, потім закотилися під лоба, і вона безсило зсунулася на килим.

Покоївка подала води та одеколону і негайно була вислана з кімнати.

Коли графіня очуняла, Рамп, немов нічого не сталося, ввічливо казав:

— Ви, ясновельможна пані, стомились. Вам слід спочити, я ж дозволю собі звернути вашу увагу на... — Рамп довго пошепки щось говорив графіні.

Покоївка не чула пошепки сказаних слів і вони лишилися таємницею.

Графіня на другий день виїхала за кордон, а в головну контору маєтків передала листа, за яким дозволялося Рампові взяти з прибутків річне утримання, як одноразову нагороду за зразкове керування маєтками та цукроварнями. А через місяць на ім'я Рампа прийшов пакет з документами, і на різблених дверях з'явилася ще одна табличка

Фелікс Феліксович Рамп

Довірений у всіх справах графіні (Волянкової-Донцице)

II

Володіння графіні Вознякової-Дончиць широкою смугою розляглися од Домашова до Краснопілля, захоплюючи повіти Домашівський та Краснопільський на сотні квадратних кілометрів. Десятки хуторів з двома цукроварнями були розкидані на цьому просторі, а в центрі їх, як діамант, головний Старостинський маєток з найбільшою в окрузі цукроварнею та палацом графіні... Тому вся група маєтків звалася Старостинською і підлягала головному управлінню маєтками, яке містилося у Старостині.

На всьому просторі Старостинських маєтків лише незначна частина земель належала селянам та дрібній збіднілій шляхті. Але щодалі, менше ставало дрібно-панських земель, графські маєтки ковтали їх, округляючи свої масиви.

Пауперизована шляхта збивалася в села, втрачала свої суспільні ознаки й повільно переходила до роботи на землі. І в той час, коли діди ще пишалися задрипаними дворянськими мундирами та нікому непотрібними грамотами, молодь ходила за плугом і з веселими висвистами співала парубоцьких пісень, повертаючися з поля.

Велика залізниця, що сполучала два моря, проходила вздовж земель Старостинських маєтків.

По ній, як по велетенській артерії, прили-
вала й одливала кров виробництва.

З далекого Чілі везли салітру, з Москви—
мануфактуру, з Дону—вугіль, з Нью-Йорку—
машини, з Німеччини—каїніт, з Поділля—супер-
фосфат, з Швеції—тараню...

У виробничому шлункові маєтків та цук-
роварень всі ці різноманітні матеріяли пере-
травлювались, і натомість Старостин викидав
на світовий ринок цукор, пшеницю та голова-
ні воли.

І цукор, і пшениця, і воли чудесно оберта-
лися на біржах Москви, Нью-Йорку, Лондону.
Берліну, Одеси — в карбованці, франки, дола-
ри, стерлінги, марки.

Чавунна артерія приносила заживок вироб-
ництву й забирала наслідки його життєвих
процесів і забирала більше, ніж приносила,
бо до всього додавалася праця тисяч напів-
спролетаризованого селянства, видобуті ба-
гацтва землі та сонячна енергія, спіймана
зеленими мережами плантацій.

З ранньої весни до пізньої осені сотні
тисяч робочих днів ковталися буряковими
плантаціями Старостинських маєтків. Цілі
армії копальників, сапальників буряку рушили
до плантацій, не маючи прикладання сили
на власних убогих клаптях землі.

І в той час, коли старі поралися коло неве-
ликого свого господарства, вся молодь цілий

рік жила, щоб одробити два місяці на панських плантаціях.

З семи років діти йшли збирати «свинку» — стихійного шкідника цукрового буряку.

Навчившись володіти сапкою, йшли на «шаровку», «проривку», а в-осени, коли сім'ями захоплювали постаті для копання буряку од «берківця», ця найніжніша молодь цілими днями під дрібним осіннім дощем перебирала порепаними руками холодні буряки й обрізала гичку.

Люди родилися по плантації, матері годували дітей, одриваючись от буряку, а виростили діти, віддавали і свої сили тим саме плантаціям.

А цукор, вироблений порепаними руками людей, що на сніданок мали шматок хліба й цибулину, старанно обминав їх селища, щоб десь у далекій невідомій Англії піти на вгодовування свиней.

Ще до початку виробничих боїв на розлогах бурякових плантацій, машина виробництва починала ворушитись.

Напередодні весни залізниця викидала жовті мішки з суперфосфатом, ликові кулі з таранею, машини та матер'яли для Старостинських маєтків.

Великі гарби рухалися поважними волами, навантажені виробничим заживком, до хуторів, цих найменших клітинок виробничого організму.

В Старостинському головному маєтку лагодиться й гостриться зброя для завоювання тисяч десятин чорноземлі.

Вижчить од напруження слюсарня, кузня весело вистукує молотками, єдвабно гладять дерево рубанки в теслярні, а циркулярка зойкає, вгризаючися в дерево.

Цукроварні по-весні похмуро мовчать. Тільки високі димарі, оглядаючи свої володіння, нагадують про себе.

Зараз вони ремонтують своє пошарпане виробництвом тіло.

З початком весни увага головного управління не на їх боці і все життя одливає од залізних організмів цукроварень до сизих просторів полів.

Тільки в-осени, коли завмирають маєтки з останнім зданим берковцем буряку, свято переходить на їх вулицю. Тоді цукроварні погордливо пихкають димарями й перетравлюють солодку масу буряків.

Пізньюї осени пустіють плантації.

Постаті копачів не маячать під нудною осінньою мжичкою, і тільки де-не-де скриплять вози, збираючи решту буряків, а потім лише зграї ворон будять сизу млу почорнілих просторів.

Коло цукроварні виростають чорні ковбаси буртів, з яких подається буряк до заводу в вагонетках. Колії для вагонеток тягнуться од цукроварні до парких жомних ям і далі до

довжелезних воловень, де одгодовуються на заріз сірі велетні-воли.

В-осени відбирали старих, малосилих та знівечених волів і ставили одгодовувати.

Тільки молоді лишилися в маєтках набирати сил для весняної каторги.

Одгодовування — це останній спочинок. Воли стали «брухтом», який мусить дати прибутки не своєю роботою, а м'ясом.

З ранньої весни вони тягли важкі плуги, крумери, борони.

Літом возили вантажі з маєтку в маєток, а в-осени — чували з зерном од численних молотарок.

Пізньої осені котили круторогі важкі гарби з буряком плантації на цукроварні. Порсались по-черево на багнистих чорноземних дорогах, розчахувались і ламали копита.

Круторогий рід уславився силою, терпінням та покурою.

Знівечені в роботі, ставали вони до довгих воловень з цементованими коритами з теплим жомом, щоб замкнути коло своєї виробничої місії.

Бурякова маса повертала сили, товща на-ростала швидко, і вже після різдва контора головного управління складала умови з промисловцями великих центрів на купівлю-продаж сотень годованих волів.

Різниця для них була останнім етапом на шляху виробничого процесу.

III

Головне Управління
СТАРОСТИНСЬКИМИ
 МАЄТКАМИ
 2 березня 1905 року

*До Ново-Слобідського
 с.-г. інституту*

*З доручення пана Головного
 Управителя, просило надіслати
 нам одного студента, що закінчив
 інститута, для практики в Ста-
 ростинських маєтках.*

Адміністратор Соранчук

Адміністратор контори Ілько Матвієвич Соранчук, манерою чепурного бухгалтера, натиснув на власний підпис пресом і передав папірця писарчукові.

— Ілька Матвієвичу, вас кличе Фелікс Феліксович! — проголосив хлопчик-кур'єр коло дверей Рампового кабінету. Соранчук зірвався з місця і, догідливо зігнувшись, зайшов у розчинені двері кабінету.

Рамп сидів, переглядаючи папери і, не піднімаючи голови, запитав:

— Ти написав до інституту?

— Написав, Феліксе Феліксовичу, зараз посилаю на пошту...

— Затримай почтаря, — я дам листа...

Дарма, що Соранчук посідав високу посаду, Рамп казав йому «ти», так само, як усім своїм підлеглим.

Обсію Омельяновичу! Пришли мені студіозуса, який-би: 1 — знав англійську мову, 2 — івдив як слід верхи, 3 — добре-б грав у винта. Не вабидить, коли буде добрий писливець і стріляць. Дурня й пакуху вижену.

Рамп

На конверті Рамп написав адресу:

*Обсіюві Омельяновичу Вірному
Пану проректору Ново-Слобідського с.-г. інституту*

З Вірним Рамп товаришував ще в інституті, коли обидва були студенти, але в той час, як, скінчивши інститута, Вірний вгрузав у науку, Рамп об'їздив три чверти земної кулі, перебравши три чверти можливого числа існуючих професій.

В Криму він обризував дерева та пакував овочі в садах Чебухтаєва, на Кавказі був довіреним в справі одправки кукурудзи за кордон, в Швайцарії закупав годинники, а в Каїрі мав салон жіночого вбрання, в Бразилії доглядав кінських табунів, в Канаді був членом духоборської комуни, а в одній з екваторіяльних республік Америки відогравав значну роль при особі президента.

Що він робив у Лондоні та Петербурзі — невідомо, але рекомендація князя Мусницького, який в листі до графіні називав Рампа найліпшим своїм другом, свідчила, що у великопанському товаристві він був своєю людиною.

Вірний для Рампа був, здається, єдиною людиною, до якої він ставився без затаєного призи́рства і якій цілком довіряв.

Одіславши листи, Рамп знову поглибився в розглядання паперів, але увагу його одтягнув шум і галас в конторі.

— Хочу... бачити!.. — чувся чийсь вигук.

Далі у відповідь тиха говірка й знову голосно:

— Ну й чорт з ним! Пустіть!...

За цим до кабінету стурбований вскочив Соранчук і тремтячим голосом промовив:

— Фелікс Феліксович!... Той... Хведь, що ви наказали звільнити... прийшов п'яний... лається...

— Ну то що? Виженіть та й усе!

— Він з ножем!... махає!... каже: заріжу його... цеб-то вас!... Ви не виходьте... ми телефоном стражників викликали.

В очах Рампа засвітились холодні вогники, під коротко стриженим вусом залягла ще глибша зморшка призи́рства невідомо до кого — чи до того Хведя, що прийшов розмахувати ножем в контору головного управління, чи до боязливого панка, що од жаху стратив апломб адміністратора.

— Дурні! «Стражників»! — передражнив він Соранчука. — Прийшов п'янчужка, а вони — «стражників».

П'ять кроків і Рамп у конторі. Хведь несамовито лаявся за ґратами, що відокремлювали операційну частину залі од місця для одвідувачів.

Хведь побачив Рампа.

— Га, циганська твоя морда! Так, значить, виганять?! — і барвистий матюк повис у повітрі.

Бухгальтер підбіг до Рампа й догідливо прошепотів.

— Він з ножем і п'яний!..

Рамп, нікого не слухаючи, підійшов до ґратованих дверей. Клямка забрязчала на кафельній підлозі, і головний управитель опинився віч-на-віч з вигнаним фурманом.

Хведь спочатку отетерів, але швидко спам'ятався і з піднесеним ножем кинувся на Рампа. Це був останній його свідомий рух у приміщенні контори.

За мить він лежав на підлозі, а ніж, зроблений з кіски, яким звичайно обрізають буряки, забрязчав на кафелях. Бразилійська наука боксу не вперше стала в пригоді Рампові.

— Сс — во — лоч!... — з огидою просичав Рамп і, одчиняючи двері кабінету, кинув невідомо кому:

— Заберіть його, а мені покличте лікаря!..

Рамп не розрахував удара і вибив собі пальця.

В той час, як лікар з цукроварні з підкресленою уважністю оглядав управителеву руку, в комірці конторського сторожа Юхима на голій лаві лежав непритомний Хведь.

Хведь, безземельний селянин, працював на панській стайні, але коли «Ірод» — улюблений жеребець Рампів — вразив невідомо об що ногу, Рамп власноручно одшмагав Хведя своїм циганським батіжком і наказав вигнати його.

Це переповнило Хведьову чашу терпіння.

Всередині клекотав протест, але виявити його на зовні не вистачало сміливости. Мужність була виснажена працею та пригніченням, і Хведь підбадьорив її горілкою...

Юхим бризкав на непритомного водою, і той розкрив очі.

Вплив алкоголю пройшов, і Хведь злякався свого вчинку. Перед його очима повстала примара голоду, злиднів, тюрми... Уткнувшись обличчям у заялозену лаву, він безгучно заплакав.

Юхим схилив сиву голову над ним і пошепки казав:

— Дурний ти, Хведю, дурний... Ну, хіба можна проти пана та ще й при людях? Панів треба бити наодинці... щоб ніхто не бачив... цеглиною, щоб револьверта не встиг витягти...

— А тепер що? — казав далі Юхим, — в тюрму посадовлять, а може ще й гірше.

Через пів-години два стражники вели Хведя до заводу.

IV

Між усіма маєтками Старостинської групи Зеленецький хутір був чи не найменший.

Тому й посадовив туди Рамп Йосипа Матвієвича Варламенка за економа, — нехай не пиндючиться, коли хоче огримувати добру плату, керуючи більшим маєтком.

Вогкі од недавнього снігу садові стежки вимірює Йосип Матвієвич своїми важкими кроками і думає, що от уже два тижні, як закінчився економічний рік, а в нього не складено річного звіту.

Соранчук що-дня дзвонить — звіту вимагає, каже, що Рамп сердиться... А в конторі сидить три йолопи і хоч би що...

Од будинку економа садом повилася стежка до контори. Кілька разів на день міряє ту стежку Йосип Матвієвич, і як зачине за ним двері Сюська — конторський хлопчик — з-за запилених шибок конторських вікон бубонить Варламенків голос.

— Бу... бу... бу... Ба... га... бу... бу...

В конторі над товстелезними книгами згинаються чорнильні душі, вписуючи тисячі цифр та вистукуючи на рахівницях копійки й карбованці, що пройшли за рік у виробництві.

Контора виводила річного баланса.

Зазирнувши в рядки старано виведених цифр, ішов Варламенко до свого кабінету поруч і пролітав думкою через цілий рік роботи.

Довелося пересівати буряки, вилягла пшениця, чума пошарпала волів, сусідні маєтки нагнали високу ціну на робочі руки...

Марні надії на відсоток од прибутку.

Знервований вийшов Йосип Матвієвич на ганок контори, подивився за ставок на поле, де працювали борінки, і помітив знайомий Рампів фаєтон.

— Ать!.. чорт уже несе!..—в голос промовив Варламенко й пішов до воріт, коли назустріч в'їздив Рампів фаєтон.

— Йосипе Матвієвичу!—злазячи з фаєтона, гукнув головний управитель—це чорт зна що. Ви досі не подали річного звіту!.. Хіба вам невідоме розпорядження головного управління?..

Йосип Матвієвич підійшов ближче до Рампа, переминаючи в руках важкого костура:

— Я гадаю, що з цього приводу нема чого репетувати на весь двір, Феліксе Феліксівичу!—стримуючись відказав Варламенко.

Рампів батіжок закружляв швидче:

— Я вимагаю уважно ставитися до моїх розпоряджень!

Варламенко не стримався. Він з притиском плюнув під ноги Рампові й, повернувшись, мовчки пішов до контори.

Управитель одразу зробив різкий рух, ніби наміряючись ударити Варламенка, але стримав себе.

Нервово хвиськаючи батіжком, сів він у фаєтона й наказав рушати.

Вже сидячи в своєму конторському кабінеті, Варламенко почув розмову писарчуків. Розповідав один, кумедно копіюючи голос і манеру Рампа:

«Покосили у Старостині великого луку, а на другий день пішов дощ. Ішов дощ і на третій і на четвертий день, а Рамп сидить у себе на квартирі й нервується

— Михайле!—гукає він лакея—вийди подивись, чи йде дощ!

— Іде, пане!—каже Михайло, вернувшись.

Разів із п'ять послав Рамп лакея дивитися чи йде дощ, а врешті схопив бравнінга з столу, одчинив вікно і бац—бац—бац у небо:

— Коли богувати, так богуй! Мать твою!.. »

Писарчуки реготались.

«Певно нічого з того не вийшло»,—подумав з усмішкою Варламенко.

Коротка-ж, але темпераментна розмова Рампа з Варламенком мала не зовсім приємні наслідки.

V

— Фейєрично! Надзвичайно! — вигукував гостроносий юнак у студентському кашкеті, виходючи з Рампом з-за квітників на дворище.

Рамп щось стиха говорив своєму молодому бесідникові, і на його обличчі розповзлося масне задоволення.

З усього було видно, що йому студент подобається.

— Ні, ви зверніть увагу!—Рамп сказав кілька слів по-англійському,—в саму точку!..

— Чудесно! Чудесно!..

Вони пішли до стайні, де обдивилися знаменитих коней, що мали більше дипломів, ніж будь-яка найученіша людина в світі. Рамп докладно розповідав про кожну коняку з гордовитим виглядом батька, що показує на люди свої талановиті діти.

Вийшовши із стайні, зустріли на подвір'ю Варламенка, і Рамп познайомив:

— Це наш практикант—Август Петрович Вольнер.

Перекинулись кількома словами з приводу чергових робіт на плантаціях. Наближався час шаровки, а тому вся адміністрація напружено працювала.

Варламенко невдовзі поїхав з двору на своїх дрожках—треба було використовувати святочний день, щоб на понеділок були дівчата.

— Та! я їй забув вам сказати, Августе Петровичу, що сьогодні у мене будуть гості—полковник Вознесенський з донькою...

На обличчі Вольнера промайнула якась тінь, але то був один момент, і він спитав:

— А хто цей полковник?

— Вознесенський Василь Павлович—жандарський полковник. Він має проміняти свого гончака на мою «Ласку»!

— Це з Домашова?

— Так... верстов з дванадцять звідси...

Над вечір, ще сонце не зайшло, як лакований екіпаж в'їхав у двір.

Два озброєних жандарі стояли на східцях екіпажу з двох боків, а позаду їхало чоловіка з п'ять верхи.

З екіпажу вийшов дебелий полковник, брязкаючи острогами, і допоміг молодій руській панночці виступити на землю. Не встигли вони зробити й двох кроків, як на зустріч вийшов Рамп і повів гостей до господи.

— У нас сьогодні буде трохи веселіше, Ніно Васильовно, для ває є партнер на доміно!..

— Хто саме?—запитав Вознесенський.

— Наш новий практикант, розчудесний юнак!

— А він хто такий?—Вознесенський завше цікавився новими людьми.

— Він?—Рамп засміявся.—Він цілком благонадійна людина і, гадаю, найменше підходить до типу ваших клієнтів, полковнику!

— Я ж звичайно не з цього боку цікавлюсь ..—посміхаючись, зауважив полковник.

— Він німецько-англійського походження, його маєтки в Басарабії, але він цікавиться цукроварством... Каже, що ліквідує там і купить щось підхоже в наших краях,—задовольнив Рамп цікавість полковника.

Вольнер справив добре вражіння на гостей. Вознесенський через годину говорив Рампові:

— Нічого, пристойний вихований юнак!..

— В зятьки згодився б? — прискаливши око, сказав Рамп.

— Ну вже й у зятьки!... — одмахнувся жандар.

Наїхало ще гостей. Після бучної вечери розбрелися хто куди. Більше сіло за карточні столи, а Вольнер, підтримуючи під лікоть Ніну Васильовну, пішов до саду. Там, ходючи вогкими алеями, він розповідав про Басарабію, про Лондон, куди він минулого року їздив, про своїх кумедних професорів.

Ніна Васильовна дзвінко сміялася і, лякаючись кущів, притискувалась до Вольнера.

Коли пізно вночі, майже вдосвіта, з двору виїхав екіпаж у супроводі верхівців, Ніна Васильовна казала батькові:

— Цей Вольнер дуже приємна людина... Він такий веселий та ввічливий... Його бабуня зараз живе в Лондоні... Він торік до неї їздив.

— Так... Хороший юнак... доброго виховання.

— А як хороше в їхньому маєтку, в Басарабії Виноград!..

Вознесенський більше не відповідав доньці. Він думав неприємну думу — вчора йому доставили прокламацію, знайдену в Старостині... Є підозріння, але треба перевірити...

VI

Хведя не потягли до суду. Коли Рамп дізнався, що він сидить уже тижнів зо два в «буцигарні», то сказав нехотя:

— Дайте потилишника та нехай іде!..

Хведеві дали не лише в потилицю... Одне око йому запухло, і тільки маленька щілинка одзначала його місце.

Вже буряки посходили, і на чорному тлі плантації натяглися зелені струни аж до обрію. День схилився блакитним черевом на землю і глузливо скалить око на Хведя.

Щоб не попадатися людям на очі, Хведь обійшов село полем до своєї хати.

Хведева жінка на подвір'ю поралася з білизнаю, а коло її ніг плазувала замурзана дитина.

Забачивши Хведя, жінка випросталась над ночвами й пильно дивилася на чоловіка. З її уст не злетіло радісного вигуку. Тільки коли Хведь наблизився, бліді губи заворушились:

— Тебе побито?..

Хведь мовчки пішов до хати, а жінка безгучно плакала на подвір'ю, витираючись брудним хвартухом. Дитина смикала її за поділ і лопотала свої незрозумілі слова.

Жінка невдовзі втерлася і взялася дополіскувати білизну.

В хаті край столу сидів Хведь і жував окраєць хліба, посипаний сіллю. Як-же Мотря, його жінка, зайшла до хати, він поклав хліб, витер рота й промовив:

— Мене до суду не потягнуть!..

Мотря дивилася в куток, де стояла діжка, і нервово перебирала пальцями хвартуха.

- Що ж робитимемо?..
- Вона думала свою терпку, материнську думу...
— Піду шукати заробітків. . Поблизу ніхто не прийме...
— А ми ж як?..
- Хведь мовчав. Устав із-за столу й ліг на піл, поклавши під голову ветху кожушанку.
- Мотря ще змалечку робила на плантаціях. Малою ходила збирати жучків, а піросла— з сапкою. В-осени—з батьками на «постаті», буряки копати, так само, як її діди та прадіди. А от зараз її, Мотрі, цього не дозволять... Певно прикажчикам наказано її не пускати до роботи. Її-ж чоловік
- Мотрини думки перебив стукіт колес коло воріт, і вона побачила, як зупинилася тачанка на вулиці, і з неї виліз огрядний Зеленецький пан.
- Барламенко не встиг хвіртки відчинити, як Мотря вскочила в хату:
- Пан із Зеленого! — вигукнула вона, а коли за цим одчинилися двері й увійшов Барламенко, Мотря не знала, що їй робити.
- А Хведь дома?
- Хведь встав з полу і пригладував скуйовджене волосся
- Я до тебе, Хведю, в одній справі...
Йосип Матвієвич важко сів на лаву. Хведь стояв проти нього.
- Нехай жінка йде собі... тут їй діла нема...

Мотря вийшла, немов її хто випхнув.

Варламенко довго говорив Хведеві про те, що він із сім'єю подохне з голоду, і закінчив:

— ... А я, проте, дам тобі роботу... будеш у мене за фурмана...

Хведь глибоко зітхнув і сів на піл.

— Плата хороша... та й одсипне матимеш... Подарунки на свята... А по-за все зробиш одне діло, так дам двадцять карбованців... Розумієш?..

Хведь нічого не розумів, але хитнув головою мовляв—«як же?» Втратити таку службу не можна.

— В неділю приходь... а коли бідкуєшся, на тобі карбованця на хліб дітям... Та не дуже ляпай язиком... Кажи: найняв та й годі.

Коли Хведь показав Мотрі карбованця, та оторопіла.

— За що це?..

— З неділі фурманом у Зеленому заступаю... Завдаток...

VII

— Це чорт-зна що! — вигукнув Вольнер, жмакаючи якогось папера й кидаючи на підлогу.

Пройшов по своїй просторій кімнаті раз — двічі й підняв зіжмаканого листа. Перечитав ще раз:

ЛЮБИИ АВГУСТЕ!

Мені неприємно тебе турбувати, але замовчувати од тебе події не буду.

На перехідному іспиті Боря й Коля провалилися, і їх залишили в тому класі, в якому вони були торік. Здається, доведеться везти їх до тітки в Іркутське — там кажуть легше скінчити гімназію.

Репетитор, що до них ходив, виявив себе такою непорядною людиною, що навіть підручники забрав у своїх учнів. Ходили до нього кілька разів — не віддає. Чорт-зна що! Дуже мені жаль особливо твоїх підручників, — я їх берегла, як згадку про твої шкільні роки.

Між іншим, той синьоносий питає твою адресу — певно грошей попросити хоче — я не дала.

З маєтку давно нічого не одержую. Здається там не все гаразд,

Цілую міцно. Твоя кузіна Оля.

Прочитавши листа, Вольнер запалив сірником його і попіл викинув за вікно.

«Берман і Колодько сидять, хлопці надійні не розляпають, але папери! Які папери забрано?»

І Вольнер почав перебирати всі листи, які він писав товаришам за останній рік.

«Здається нічого компромітуючого» — заспокоїв себе Вольнер.

Губерська організація, скориставшись з нагоди, послала Вольнера сюди до Старо-

стина зібрати рештки розгромлених сил... і йому пощастило через Вірного попасти сюди паничем-практикантом. Це було зручно, але, разом із тим, становище практиканта, та ще й привелейованого, не сприяло ув'язуванню з поодинокими товаришами. Треба було використовувати посередників, а це ускладняло роботу.

«Колиб за три-чотирі місяці не добрались до мене, можна було б дещо зробити».

Засипаючи йому промайнула жартлива думка про «кузіну Олю», що певно стоїть зараз у погрібі за підпільною касою і, складаючи чергову листівку, смалить над свічкою свого жорсткого вуса...

Ранками Вольнер їздив на поле, а там тисячі дівчат, хлопців, жінок рушають лавою вздовж зелених бурякових струн, а позаду походить «гавкало» прикажчик. Він, цей чоловік в чоботях «бутилками», має владу над сотнями зігнутих постатів. Його обов'язок «гавкати», і за цей обов'язок йому платять трохи більше, ніж звичайному робітникові.

На обніжку лишилися торби, сповиті немовлята під доглядом дітей таких малих, що нездатні навіть жуки збирати. Замурзані, безштанні хлопчаки, дівчатка, не менш замурзані, в довгих по п'яти платтячках доглядають немовлят. Вони—співучасники виробництва, дарма, що в їхньому словникові не нарахуєш більше двох десятків слів, по-дитячи знівечених.

Вся адміністрація, починаючи од «гавкалів» до Рампа, товчеться на плантаціях. Проскакують економи верхи на дрожках, матюкають «гавкалів» і дівчат; кабріолетом, що вилискує на сонці лаковими боками, проїздить районний управитель і нагонить економів та «гавкалів», не звертаючи уваги на схилені постаті.

Але заряд адміністраційного завзяття дає Рамп. Це він дає владу «гавкалам» через численну ієрархію службовців, що ходять пішки, їздять на дрожках та в кабріолетах.

Парний фаєтон Рампів надає енергії адміністрації, як тільки з'являється на обрії.

Практикант Вольнер часто їздить разом із Рампом. Він на особливому становищі, не те, що практиканти з хуторів, які кінчали нижчі школи й починають кар'єру, працюючи «гавкалами».

Вольнер у рукавичках. Штани на срібних штрибах та блискуча уніформа, яку він не скинув іще, робить його схожим на офіцера.

Екіпаж гоїдається на коліях, одгодовані коні басують, а в екіпажі точиться уривчата розмова.

— Проривку через три дні кінчимо...

— Шарківська економія певно спізниться, дівчат Іванівка захопила... — зауважує Вольнер.

Знову мовчать. Пропливають поля озимини, зеленим руном заплівши землю, сизим крилом упав чорний пар, а за ним вирізаний з синього паперу гайок.

— Михайле, повертай додому,— каже Рамп фурманові.

Сьогодні об'їздили чимало. Засмажене сонце схилилося набакир і затьмарилося сизими димками.

По дорозі до Старостина, Рамп здалека почав балачку, що готував з того часу, як Вольнер виявив бажання перенести свої маєтності в цукроваренні райони.

— Що вам пишуть з дому?

— Особливого нічого... Мій довірений сповіщає, що є покупець на маєтки... Доведеться не в далекому часі поїхати... Доручив вести попередні розмови...

— Багато думаєте виручити?...— роблено, нехотя запитав Рамп.

— Ні не дуже... тисяч двіста—триста. Виноградники занепали, а то можна б було й більше.

— З вас путній компаніон...

— Який компаніон?— не зрозумів Вольнер.

— Я підшую компаніона... Бачите...— Рамп запнувся. — Бачите, це секрет поки що, та вам сказати можна...

І, нахилившись ближче до Вольнера, Рамп конфіденційально по-англійськи, щоб не зрозумів фурман, розповів про свої досягнення...

Графіня дурепа. Він пугнув її загрозою одним своїм розчерком пустити її маєтки в трубу. Обставини вигідно склалися для нього. Графіня змушена була дати повну довіреність Рампові, ну а він не такий дурень, щоб гав

ловити... Одно слово, через місяць Старостин з цукроварнями й половиною маєтків буде його... Але він не жорстока людина... Він не хоче графіню кинути в жебрацтво— він лишає їй два хутори й дещо з родового барахла...

— Ви ж розумієте, Августе Петровичу, що вклавши гроші в таке діло, ви не помилитесь...

— З великим задоволенням стану вашим компаніоном в ділі!—гаряче стиснув Вольнер руку Рампові.

Сонце сідало в рижу імлу, як екіпаж головного управителя зупинився у дворі Старостинського маєтку.

VIII

Вольнер сидів у своїй кімнаті й думав про своє йолопське становище.

Становище привелейованої особи в маєтку зовсім не давало тих вигід, на які сподівались його товариші там, в Ново-Слобідському.

Вольнерові без кінця набридло удавати випещеного панича, хвалитися своїми неіснуючими маєтками та бабунею в Лондоні.

«Яка користь з усього? Товариші з цукроварні дивляться, як на якусь сумнівну людину і все щось криють од мене... Навіть до «явки» поставились підозріло, хоч вона жодних сумнів і не могла викликати»...

«З жандаром теж ні чорта не виходить... От, хіба що Ніну можна буде використати»...

Вольнер недвозначно почав залицятися до полковникової доньки, після того, як переконався, що від полковника нічого не вивідаєш.

Особливо гнітило Вольнера, це те, що він не міг у своєму становищі вільно поводитися з робітниками, — зберігаючи своє інкогніто, треба було триматись паничем.

Пізно вночі, як все навколо спало, виліз Вольнер через вікно в сад і вийшов у поле. У маєтку загавкали собаки, закалатав калатушкою сторож — і знову тихо.

Місяць ще не сходив.

На призначеному місці в ярку чекали на Вольнера двоє.

Він кашлянув і почув у відповідь таке саме кашляння.

— Давно ждете?

— Ні, допіру прийшли...

Всі троє присунулися ближче один до одного й пошепки розмовляли.

Рамп, побачивши цю групу, був би вражений. Його практикант, що не подавав руки службовцям нижче економа, лежав по-приятельски з мізерним конторським писарком Суленком та слюсарем з цукроварні Яровим, і вони казали йому такі речі, яких би не насмівся сказати сам Рамп.

— Августе, ти нічим нам за ці два місяці не допоміг. І твоє перебування тут було б зайве, коли б не одна справа, в якій ти можеш дещо зробити...

— Я ж тобі казав, що мене цим самозванством поставили в ідіотське становище!

— Ти не нервуйся, як бариня, ми розуміємо твоє становище, воно погане, але й з нього можна мати вигоди...

Як виявилось із слів Ярового, справа була дуже серйозна. В цукроварні є шпик—робітником ніби прийняли...

— Мажеться до нас... Очевидно, Вознесенський щось про нас знає...

Вольнер перебив:

— З яких джерел міг дізнатись про вас Вознесенський?

— Чорт його зна! Але тобі треба взяти в оборот дочку, бо з папаші чорта з два що витягнеш...

— Треба, як-найшвидче, все розвідати... Бо на селі неспокійно й можуть почати арешти...

— Ну, а як Вознесенський і про мене знає? Що тоді?.. Донька певно матиме інструкції од папаші... А проте,—Вольнер хлопнув себе по лобі,—сподіваймось на поспіх! В неділю я буду в Домашові у жандаря!

Умовившись про все, Вольнер вийшов із яру, до маєтку.

Вже третій рік працюють ці два товариші в районі Старостинської цукроварні, але перевести якусь широку роботу не пощастило. Більше пропаганда, але й вона не гаразд посувається з того часу, як трьох чоловік було спіймано на розповсюдженні літератури.

Більше провадили персональну агітацію, готуючи будь-який кадр свідомих людей.

Губерська організація мала давні звязки з Старостиним і тому подбала про посилку туди Вольнера, але це мало посунуло роботу наперед.

Йдучи з наради, Вольнер планував свій наступ на жандарову доньку.

«Не засипатись би тільки»...

* * *

А Рамп у ці дні похожав веселий. З тиждень як од нього поїхав відомий адвокат з губерського міста, запевнивши, що все буде гаразд, і через місяць Рамп одержить документи в свої руки.

Гарячкова робота на плантаціях скінчилася, і буряки вилискували лапастим листя під сонцем.

Настала пора, що тягнеться 2—3 тижні перед тим, як почнеться косовиця. Частіше наїздили до маєтку веселі кумпанії. Випивалося безліч пляшок, вечорами виносились на веранду ломберні столи, і грали в карт до ранку. Їздили гуртом полювати і, коли не було дичини, стріляли селянських качок, а підніме баба репіт, кидали їй два злоти та биту птицю на додачу.

Вольнер був невеселий. З нього кепкували, що він закоханий у Ніну, а він в душі радів, що так природньо з'ясовано його сум.

А дійсною причиною суму була невдача в Домашові. Дуже несприятливо склалися обставини, і Вольнер нічого не дізнався.

Зараз він вишукував інших шляхів. Він мав своїм завданням все розкрити за найближчий тиждень, а для цього треба було форсувати зближення з Ніною.

На два дні свят жандар приїхав з донькою, і Вольнер розпочав наступ.

Нініне серце зовсім не було такою фортецею, як то здавалося Вольнерові, і першого ж вечора брама його, фігурально кажучи, привітно одчинилася йому.

Далі треба було ступити ногою побідника в другу фортецю — секретну шухлядку жандаря.

Весь наступний день Вольнер турманом кружляв коло Ніни, готуючись яструбом наскочити на неї увечері.

— Августе, як хороше з тобою! — томно нявкала Ніна, коли вони лишилися на самоті в темній алеї парку. — Мені здається, що це покійниця мама мене приголублює!...

У Ніни мати давно померла, коли вона була ще дівчинкою, а полковник, спробувавши сімейного щастя, не спокусився на нього вдаруге і лишився вдівцем.

— Я боюсь Нінусь, що як поведеться, то й я не довго буду тебе голубити... З сумом у голосі промовив Вольнер.

— Що ти кажеш, Августе? Ти мене лякаєш!..

— Не лякайся й будь мужня, люба моя...
Ти можеш мені допомогти...

Вольнер почував, що ворог хоч і не відступив, але стоїть на дуже не вигідній позиції.

— Що? Що? Кажи! — нетерпляче тискала Ніна руку Вольнерові.

— Нінусь, люба моя, ти тільки не лякайся... бо я скажу тобі одверто — мене хочуть убити!

Ніна притиснулась до нього, ніби собою захищаючи Вольнера від невідомого ворога.

— Хто?

— Не знаю... Я позавчора одержав анонімного листа... Од мене вимагають, щоб я передав революціонерам на їхні гидкі діяння п'ять тисяч, а інакше мене уб'ють... Ти розумієш, що мені не жаль грошей, але давати гроші злочинцям я не можу...

— Любий мій, ти не бійся, я скажу папі, він спіймає, він знищить негідників!..

— Тільки не це! — з жахом мотнувся Вольнер. — Коли дізнаються, що я розповів полковникові, мене все одно уб'ють... Вони все знають...

Вольнер виявляв, несподівано для себе, не аби-який талант актора й дипломата, і першою жертвою цих здатностей стала жандарова дочка.

Він довів своїй жертві, що може врятуватися лише в тому разі, як знатиме імена всіх непевних людей в окрузі. Це треба зробити тонко й непомітно для папи, бо папа за своєю військовою звичкою може зіпсувати справу...

— Ти ж розумієш, моя ластівочко, що ти в цих рученятах тримаєш моє життя, і ти випустиш його, як тільки хоч натяком скажеш про нашу розмову... Повір, знаючи імена, я сам зроблю так, як найліпше...

Довгий поцілунок припечатав зобов'язатися мовчати...

— В середу приїзди, ніби ненароком до нас...

Увечері того дня Вольнер, замкнувшись у своїй кімнаті, довго сидів за столом, виводячи олівцем великими літерами:

Вольнер, п'ять тисяч карбованців ви муєте покласти в душло старої верби коло греблі. Їрши на сирави революції. В разі невиконання... смерть

З задоволенням подивився на своє писання і усміхнувся. Потім ножицями з клаптика картону вирізав перехрещені кинжал і пістолю намазав чорнилом і припечатав на записці.

— Чудесно! — похвалив себе Вольнер. «Розляпає дура, буде чим виправдуватись... Документ!».

IX

Хведь з самої весни працював у Зеленому. Барламенко був задоволений з нього, але свої вимоги, про які натякнув у Хведевій хаті, він ще не висував.

Як саме почали звозити до молотарок хліб, а сіно темно-зеленими слонами миріло коло маєтку в стогах, Йосип Матвієвич рішив, що час настав.

Ідучи полем у кабріолеті з Хведем, він почав розмову:

— Ну, Хведоре, треба, щоб ти одну справу втяв... на те тебе й на роботу прийняв, з голоду сім'ю твою витяг...

— Хіба я коли од роботи відмовляюсь? Кажіть, я миттю!..

— Робота, брат, особлива...

— Що загадаєте — зроблю!..

— А скирти в Старостині підпалиш?..

Од несподіванки Хведь оторопів: «Так от що воно!» — промайнуло в його голові, і Хведя охопив жах.

— Що ж мовчиш? Боїшся?..

— Бо-ю-ся... — видавив з себе Хведь.

— А як боїшся, підиш під три чорти оголодини хватати...

Помовчавши, Варламенко додав:

— Завтра запрягай воза й вимітайся з економії!..

Пан сплюнув на межу, а фурман дивився поперед коней кудись в далину. Голова його була порожня, і тільки гостра думка про голод примушувала шукати виходу.

— А як піймають?.. — прошелестів він сухими губами.

— Уміючи не піймають!

Варламенко знав, що вже діло зроблено. Хведь згодиться, бо що він мав робити?

Економ думав: «Піймають Хведя -- чорт з ним -- сім'ю підтримаю, коли мовчатиме, а видасть, -- можна викрутитись -- доказів немає... Тим паче, що з'ясується все просто -- Хведь злий на Рампа».

Доїжджаючи до Зеленого хутора, Хведь промовив:

— Спалю, бісового цигана, і скирти, і вовлові спалю! -- В ньому прокинулась зненависть до Рампа.

— От так би й давно А зробимо так, що комар носа не підточе!..

Дома, покликавши Хведя до свого кабінету й замкнувши двері, Йосип Матвієвич показував свою вигадку. Паперовий коробочок з огарком у середині, а навколо огарка дрібно нарізаний папір. Постав коробочок під скирту, запали свічку, зачини коробочок, притруси його сіном. Сам можеш не поспішаючи втікти -- огарок догорить до різаного паперу, і вогонь зробить своє діло.

Хведь дивувався вигадці.

— Це можна одразу під кілька скирт підкласти?

— Хоч під сотню, і головне сам встигнеш втікти...

На самоті Варламенко думав: «Чортового батька будеш довіреним, як усе погорить... Графіня по зашийку накостиле...»

Х

Вольнер «ненароком» заскочив в Домашів. Ніна зустріла його зніяковівши і повела до вітальні.

— Шклянку чаю хочете, пане Вольнер? — звернулася вона до нього в тоні ввічливої господині.

— Не відмовлюсь... — промовив Вольнер. Спочатку йому здалося, що Ніна зважає на якогось стороннього слухача, але швидко переконався, що сусідні кімнати були порожні. Ніяковий вигляд Ніни в час зустрічі стурбовав його.

За чаєм Вольнер спитав:

— Чого це ти не така, як завше? — і погладив їй руку.

Ніна висмикнула руку, якимось нервово, ніби гидуєчи, на віях заблищали сльози, і вона заридала, схилившись на стіл.

Вольнер підсунувся ближче їй обняв її за стан; Ніна одкинула його руку.

— Я нічого не зрозумію!... — приглушено промовив Вольнер і, запаливши цигарку, сів у крісло, чекаючи на відповідь.

Насувались вечірні присмерки. Вольнер запізнився виїхати з маєтку, але виїхати треба було. Товариші сьогодні очікуватимуть його в балці, і він мусить сьогодні ж передати їм відомості, добуті у жандарової доньки.

Настрій у Старостині останніми часами був напружений, бо численним поденним

заплатили на гривеник менше, ніж було за-
дано. Це піднесло войовничий настрій селян-
ської молоді, і можна було сподіватися ви-
буху. А коли б що сталося, в першу чергу
жандарі накрили б підозрілий елемент із за-
воду.

— А вже мені не викрутитись! — казав Яро-
вий.

Зараз, сидючи на квартирі жандарського
полковника, Вольнер глянув на годинника й
побачив, що вже початок десятої, а з одина-
дцятої його чекатимуть у балці товариші.

— Я, нарешті, вимагаю відповіді! — промо-
вив Вольнер після короткої мовчанки.

Ніна витерла сльози й підійшла до столу.

— Ви, пане, вели нечесну гру. Ви дурили
мене і всіх навколо себе... Але знайте, я до-
відалась, що ви самозванець... Папа все знає
про вас, і сьогодні ви будете заарештований!..

Вольнер спочатку оторопів, але, мобілізу-
вавши всю рівновагу, з недбалим виглядом
слухав Ніну.

— Так ваш папа поїхав мене заарештову-
вати? — запитав він, коли замовкла Ніна. Він
і сам од прислужниці довідався, що полковник
кудись поїхав.

— Так, але... ви будете заарештований
тут... я не подарую вам

Вольнер зміркував, що арештувати його
дійсно можуть тут. Адже ж при квартирі пол-
ковника завше вартує два озброєних жандарі.

Очевидно, що «наливаючи» про кохання, справі не допоможеш. Треба братись до рішучіших заходів.

Вольнер намацав у кешені бравнінга і, нахилившись до Ніни, пошепки промовив:

— Відповідайте на всі мої запитання. В разі покличете кого, я уб'ю вас на місці і втечу через веранду. — Вольнер поклав руку з бравнінгом на стіл.

В темряві літнього вечора неможна було бачити обличчя. Ніна підскочила на кріслі й стала у весь зріст.

— Сідайте й мовчіть! — Вольнер направив бравнінга на неї.

Ніна, мацаючи руками за крісло, сіла.

— Куди поїхав папа?

Ніна, вириваючи згуки з глибини грудей і здрігаючись всім тілом, промовила:

— До Старостина.

— Заїздити буде кудись?

— У Вільшану . . .

«Значить на ніч думає наскочити на Старостин», подумав Вольнер.

— Кого ще має заарештовувати?

— Не знаю . . .

— Що він казав тобі?

Ніна раптом розридалась. Вона була подолана й знищена. Плечі їй тряслися, вона безгучно плакала.

Вольнер не знав, що далі робити. Піти сісти на свого коня і їхати, але Ніна може

зняти тривогу, і його піймають. Вихід один — примусити Ніну провести його за околицю, щоб виграти час.

— Ніна Васильовна, ви зараз проведете мене до околиці... Коли будемо виходити, нікого не кличте й не розмовляйте... Бравнінг напоготові...

Як манекен ішла Ніна поруч Вольнера. Вольнер одв'язав коня, що засідланий стояв коло ганку і, ведучи його за повід вільною рукою, підтримував під лікоть Ніну.

Скрипіли дощаті повітові тротуари, пахло матіолями й свіжим гноєм. Повітове містечко вже спало.

Коли вийшли за околицю, Вольнер сказав:

— До щасливого побачення! — І сів на коня.

Ніна стояла мовчки. Тоді Вольнер сіпнув коня і зник у сірій темряві.

Вольнер скакав, не жаліючи коня. Цілу дорогу не відставала думка про Ярового та Суленка. Чи застануть їх жандарі дома, чи вони щасливо уникнуть арешту?

Була вже дванадцята година, коли Вольнер зупинився в яру верстов за три не доїжджаючи Старостина. Пройшов верству до умовного місця, але ні Ярового ні Суленка там не було. Тоді він сів і почав чекати.

Місяць ще не сходив. Трава була мокра от роси: по яру насувався кошлатий туман. Через чверть години з низу пройшла якась постать і зупинилась.

Вольнер інстинктивно схопився за револьвера й застиг.

Постать наближалась, і Вольнер пізнав Суленка.

— Я тут... — Промовив Вольнер напівшепотом. Суленко підійшов ближче й нахилився...

— Це ти, Августе?..

— Я, а де Яровий?

Суленко зам'явся, а потім, не відповідаючи, знову запитав:

— Що ти взнав у Домашові?

— Сьогодні мають нас всіх заарештувати...

— І тебе?

— І мене..

Суленко сів близьенько до Вольнера, слухав, як той розповідав про свою пригоду.

Коли Вольнер докінчив, він сказав:

— Яровий отут недалечко в канаві .. Жандарі вже в маєтку... Ми ледве втікли...

«Боятися мене!» подумав Вольнер, але це його не образило. «Обережні хлопці».

Вдруге довелося розповідати про Домашов.

— Що робити будемо? — запитав Суленко, коли все було з'ясовано.

— Скоро світатиме, далеко не втечеш. Краще десь пересидіти... — Яровий замислився, а потім додав: — Найліпше в скиртах сіна... до того й ліс недалеко...

Іншого виходу не було. Треба обміркувати становище, а на це потрібен час.

Товариші рушили в бік сіножатів буряковим росяним полем.

Високі панські ожереди сіна винесено з вогкої низини на рівне високе місце до якого, не сягає весняна повідь.

Ожереди високі й довгі, як зелені хати без вікон і дверей, стали в ряд, утворили квартали вулиці. Як зелене село!

На один ожеред злізли Вольнер, Суленко й Яровий. З нього видно було у ранковому синьому тумані маєток, цукроварню, а за ними село Старостин, закинута в провалля.

Удосвіта з села маленькі постаті людей рушили до маєтку, проскакали об'їзчики з нічного об'їзду, гонячи до кошар зайняту на панському полі селянську скотину.

Пізніше, як сонце зійшло, закурили молотарки в різних кінцях, і промайнув кабриолет економа.

Життя маєтку прокинулося, тисячами рук замахало в повітрі й загаласувало тисячами людських, машинових і тваринних голосів.

Когось стороннього в маєтку не було помітно, і Вольнера взяв сумнів.

— Чи не дарма ми паніку счинили?

— Чорт його маму знає! Може й дарма... — відповів Яровий, не одриваючи очей од маєтку, — але ж жандарі приїхали — на власні очі бачив... — Помовчали.

— Їсти хочеться — промовив Суленко, ні до кого не звертаючись.

Не більш як через півгодини сумніви розвіялися. Од цукроварні через греблю до маєтку проскакало з два десятки верхівців, а через якийсь час проїхав екіпаж з двома верхівцями позаду.

Теперь усі троє вдивлялися в маєток.

— Жандарі... екіпаж полковника... — напівшепотом переказував Вольнер.

— Цукроварню, видимо, обшукали, от чи найшли нашого гектографа? — зацікавився Яровий.

— А ти де його сховав?

— Під ганком графської альтанки в парку...

— Ну, то не знайдуть!..

Жандарі вїхали в двір маєтку, і за будинками неможна було їх бачити.

— А у вас, хлопці, нічого немає?... — спитав Яровий.

— Я «парабелюма» свого дома лишив — заберуть стерви, а більш нічого... хіба з десяток книжок...

— Ех, ти чорнильна душа! Револьвера забути — попрікнув Яровий Суленка. — Я в хаті нічого не тримав... Все у надійній схованці.

У Вольнера переховувалась вся література, бо його особа була поза підозрінням, як думали товариші.

По обіді з маєтку виїхав екіпаж, а позаду рядками верхівці.

Труса скінчили, чи знайшли, що? Яровий не одривав очей од жандарської ватаги, аж доки та не сховалася за дубиною.

— Тепер, товариші, давайте спати—до ночі не варт вилазити.

Пропозицію Суленка прийнято. Безсонна ніч стомила, і втікачі заснули на пахучому сні.

XI

Фелікс Феліксович Рамп збирався лягати спати, коли почув тупіт кінський і голоси з надвору.

Була одинадцята година вечора. З годину, як стихли парубоцькі висвисти та співи за економією, і найнята спеціально для робітників шарманка одскіглила свої убогі пісні.

Рамп одчинив вікно.

— Семене! Семене!

Сторож Семен обізвався.

— Хто там приїхав?

— Покловник із салдатами!..

Фелікс Феліксович нашвидку надів чоботи та чесучевий піджак і пішов на двір.

За квітником на стежці його зустрів жандарський полковник.

— Феліксе Феліксовичу, ви вибачте, я мушу зробити труса у Вольнера!...

— Що за дурниця? З якої нагоди? — здивувався Рамп.

— Є причини, — сухо відповів Вознесенський і в супроводі озброєних жандарів рушив до квартири.

Рамп здвигнув плечима її пішов слідом.

Кімната Вольнера була напіводчинена. І коли запалили світло і з поготовленими револьве-рами заходили до неї, Рампові зробилося смішно.

— Та там нікого немає!..

— Як немає? А Вольнер де? — суворо по-дивився Вознесенський на Рампа.

— Вольнер ще по обіді поїхав до Домашова й не повертався.

— В якій справі?

— А я звідки знаю? — Рамп змінив насміш-куватий тон на задиркуватий. Полковник одвернувся й кинув жандарям:

— Обшукати!..

В кімнаті почався трус. Висунуто шухляди стола, перевернуто ліжко. В ліжку нічого не знайшли, в столі забрали паку листів.

Книжкову шафу особливо старанно пере-глядали. Книжки були німецькі та англійські; їх, як цілком безпечні, одкладали в бік. На-решті, одному жандарові пощастило.

— Політичеська книжка, ваше високобла-городіє!

Вознесенський взяв грубого тома й про-читав:

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

підручник вищих шкіл

*Ухвалено Міністерством Нар. Освіти для вжитку
в вищих школах Російської Імперії*

— Дурню! Поклади книжку на місце!

Цей прецедент розвіяв важку атмосферу між жандарським полковником та головним управителем.

— Чи не такий само Вольнер злочинний, як і та книжка? — усміхаючись, запитав Рамп.

— Дещо за ним числиться — невиразно висловив думку жандар і наказав припинити труса. Потім підійшов до якогось панка в цивільному одязові, що ввесь час мотався в кімнаті і передав йому згорнутого папера.

— На цукроварню до тих... В разі потреби стріляйте!

Жандар із шпиком вийшли, а полковник об руку з Рампом пішов до його кабінету.

Коли вони сіли один проти одного в кріслах, полковник почав:

— Справа серйозна. Між нами кажучи, Вольнер небезпечний революціонер. Про маєтки він брехав. Я маю точні відомості. Він син емігранта анархіста Вольнова і змінив своє прізвище на чужоземний лад.

— Не може того бути!

— Це так. Він хотів викрасти через мою доньку документи, але моя Ніна не так вихована... У нього тут знайомства... Їх зараз арештують, ви самі побачите, з ким він мав звязки...

Рамп бігав по кімнаті без міри схвильований.

— Та невже ж мене обдурено? — хлопнув він себе по лобові.

— Неймовірно, але факт! — усміхнувся жандар.

— В такому разі треба послати в Домашов затримати його?

— Все зроблено, не турбуйтеся...

Вже починало світати, як полковникові доклали, що ні Ярового, ні Суленка не знайдено а в помешканні так само нічого цікавого.

— Втекли негідники. Подати мені екіпажа!

В ранковій імлі полковник проїхав до цукроварні, а Рамп довго ходив по кімнаті, аж доки не заснув на канапі.

Жандарі нічого не знайшли, за винятком, револьвера в кімнатці Суленка, який і занесли «в реєстр речових доказів».

Повернувся полковник з маєтку незадоволений.

— У них тут, певно, круговий шпіонаж — інакше як вони могли довідатись про труса!

Рамп вкрай був знервований. Він бігав по кімнаті, забувши про гостя, і тільки лакей, що покликав обідати, вивів його з тяжкої задуми.

Коли після обіду полковник почав збиратись додому, він пошепки сказав Рампові:

— Я лишу двох жандарів на підмогу стражникові...

Рамп перебив його:

— Не робіть цього, при потребі я сам управляюсь...

— Гаразд... Це буде краще... Я на вас покладаюсь — а «ті» не будуть боятись...

XII

Село заворушилось. Управитель пообіцяв «набити морду», як хто звернеться до нього в справі «гривеника».

Це він заявив двом парубкам делегатам, що прийшли говорити з Рампом з приводу недоплачених грошей.

Парубки пішли, потоптавшись коло порогу Рампового кабінету.

«Сволота, — думав Рамп, випровадивши посланців, — на всьому хочуть зірвати!»

Так думав управитель, хоч добре знав, що з його наказу загадували поденним по 70 копійок, а виплатили по 60. Це дало маєткові за кілька день до чотирьох тисяч прибутку.

Розмова з посланцями була на передодні трусу. За час трусу Рамп забув про неї і тепер, випровадивши жандарів, згадав, і якось несподівано ця згадка занепокоїла його.

«Чорт - зна що! Дрібниці вже нервують. Доведеться полікувати нерви!»

Одягнувшись, як звичайно, Рамп звелів засідлати коня, щоб проїхати до молотарок.

Коло найближчої молотарки люди в куряві ворушились біля соломотрясу, засмальований кочегар пхав у пельку паровика паливо, а на горі ожереду з десятків хлопців укладали золотаву соломку.

Не злізаючи з коня, підкликав доглядача:

— Що тут у тебе? Як робота?

– Добре... тільки народ щось неспокійний...

– Як то?

– Нахваляються...

– Це за гривеник?

– Так...

– А скільки з копи виходить?

Останнє запитав Рамп, щоб одвести очі доглядача од власного занепокоїння і, одержавши відповідь, яку не слухав, повернув коня і поїхав до другої молотарки.

Напівдороги управитель зупинився, подивився в бік маєтку й поскакав туди.

Дома Рамп рішив взяти себе в руки. Він пішов до контори й зарився в ділові папери, але думка летіла од старанно написаних рядків, і перед очима вертівся Вольнер у білих рукавичках. От він посміхнувся і кинув якогось дотепа.

Раптово задзвонив телефон. Рамп приклав трубку до вуха. – Хто?

Дзвонив з підсобного хутора еконрм.

– Робітники на молотарках хвилюються...
Треба викликати охорону...

Рамп несподівано для себе залютувався.

– Йолоп, скот безрогий! Сволоч! Зараз же, щоб духу твого на хуторі не було! Хто хвилюється? В морду бити падлюк!..

Він кинув трубку і впав на крісло. Зробилося гидко на душі, і Рамп, ні на кого не дивлячись, вийшов з контори.

Дома випив брому й ліг на канапу.

XIII

На заході сонця Вольнер з товаришами зліз на землю і сів, очікуючи ночі, в суточках між двома ожередами. Темрява насувалась якось мляво.

Товариші сиділи мовчки, а як почули десь за ожередами хруст стерні під чобітьми, затаїли дихання.

Хтось наближався до стогів, а незабаром у промежкові між двома ожередами з'явилася людська постать і зупинилася. Далі вона рушила до одного ожереда і нагнувшись чимсь зашаруділа. Раптом спалахнув сірник і освітив обличчя людини.

— Хведь! — не втримавшись вигукнув Яровий. Постать скам'яніла, а сірник погас.

Яровий підійшов до Хведя і взяв його за плече. Хведь тремтів:

— Не бійся, — тихо сказав Яровий на вухо Хведеві і повів його в закуток до Суленка й Вольнера.

— Не бійся, Хведю, ми не видамо... Палить хотів!

Суленка Хведь знав найліпше.

— Ой, хлопці, тільки нікому не кажіть!.. — Коли ж дізнався, що поруч сидить ніхто інший, як «панич»-практикант, він боязно замовк.

Довго Яровий пошепки доводив Хведеві, що йому нема чого боятись...

— Варламенко направив... Каже: підпалиш, подумують, що ре...лю...ци...нери. — Натужуючись, вимовив трудне слово Хведь.

Що робити далі, Хведь не знав і мовчки сидів під ожередом, доки інші пошепки радидись.

— Скільки в тебе тих лихтарців? — спитав Суленко.

— П'ять.

— Давай сюди, ми сами все зробимо... А ти йди собі додому й нікому, а ні мур-мур! — приказав Суленко суворим тоном.

— А як же пан питає? — ніяково запитав Хведь.

— Кажи, що підпалив...

Хведь мовчки потоптався на місці, а потім пішов геть.

Яровий лаштував свічки і поділяв свою коробочку сірників між товаришами.

Через годину три постаті прямували на село, обходячи маєток.

XIV

Ніч таяла на сході і півневі голоси спалахували над Старостином, коли на дзвіниці зазвонили на сполох.

Люди, немов чекали на той дзвін, бо одразу сірі постаті почали вибігати з дворів. Вони збивались у купки, а постоявши йшли в бік маєтку, сполучаючись по дорозі з іншими гуртами. Там, де чорним олівцем встромився,

димар цукроварні в сірій папір досвітнього неба, огняні язики стрибали над будівлями маєтку та над далекими скиртами.

Горіли воловні та сіно за маєтком.

Що-далі на край села, то натовп ставав більший. Прилучалися чоловіки, жінки, хлопці, дівчата. Йшли діди з широкими шорсткими бородами, несучи вила на плечах, і підлітки, на яких сварилися, але не одганяли.

— А де прахтиконт ?

— Прахтиконт не визнаєш у сіряку !..

Подем не йшла, а бігла кремезна селянська сила й топтала босими ногами буряки.

— Топчи, хлопці, панське добро, бо воно нас топче!— Давно не бачили плантації випростаної мужицької сили, і буряки затмарились росою.

У маєткові стояв гармидер. Чмокала пожежна труба, гоготало полум'я над воловнями, іржали коні, а люди, як божевільні, метушились по дворищу і кричали, не слухаючи одне одного. На ожереді ніхто не звертав уваги,— мовляв, нічого не зробиш.

Рамп з батіжком бігав по двору й, забачивши натовп селян, загукав:

— До ожередів негайно!— А побачивши, що ті стояли збившись у купу й не рушаючи, залаявся:

— Барани! Сволочі! Зараз марш до ожередів!

З натовпу вийшов парубок у драному кашкеті й піджачку. Очі йому горіли.

— Бий його, хлопці!—і сам з вилами кинувся до Рампа.

Управитель одскочив назад, вихопив бравнінга і ледви той стямився, як Рамп в упор йому розрядив револьвера...

Парубійко, ніби оступився, і впав на одно коліно, випустивши вила. Правою рукою він напружено силився витягти щось з кешені свого піджачка, а лівою схопився за груді.

Скажене напруження було в його постаті, але воно раптом обірвалося, і парубок упав ниць.

Хтось з натовпу несамовито зойкнув, а Рамп, користаючись часовим замішанням, кинувся тікати через дворище до свого будинку.

Над селянськими головами піднялись вила, сокири, сапки, і натовп метнувся за Рампом.

Коло квітників кілком збили управителя з ніг і він упав шкереберть під кущі підстриженої акації.

— В скриню його циганську морду!—гукнув гостроносий дід, і натовп, що кинувся був на шматки роздерти збитого управителя, зупинився.

Налигачем скрутили Рампові руки, а в цей час невідомо відкіля притягли дощату скриню і накидали на дно землі.

— Лізь, паскудо!—наказав гостроносий дід.

Дужі руки підхопили Рампа і вкинули в скриню. Рамп мовчав, стиснувши зуби, і хижо дивився на людей. Тільки, коли зачиняли кришку скрині, вигукнув:

— Сволочі! Скоти! Вас...

Але далі його не було чути за людським ревом. Скриня піднеслась над головами й попливла з натовпом до греблі. Там люди зупинилися, розмахнулись скринєю і кинули її з високої греблі в воду.

Зі скрині чувся неймовірний зойк, але швидко потім затих. Скриня пирнула на дно.

Люди стояли не рухаючись і дивилися, як над туманною ранковою водою ставу схвачувались бульбашки.

Під вербами загегекали гуси й ширхнули у воду. По той бік ставу на цукроварні чулися стримані голоси—то службовці, налякані нічними подіями, розбігалися хто куди...

Перед світанням плантації на схилах полів вилискували сивизною ранкових рос, готуючись випити солодкий день.

Плантації, насмоктавшись з весни людського поту й крові, пили тепер жагуче сонячне світло; вагітніли на цукор.

Але що це?.. Непокій і тривога проскочила електричною іскрою через натовп: з боку маєтка біг чоловік, махаючи руками. То був дід Юхим, конторський сторож.

— Люди добрі! Люди добрі! Салдати з Вільшанки їдуть!

А підбігши ближче, задихаючись пояснив:

— Соранчук телефоном викликав... Я підслухав... Шість верстов—миттю доскочуть...

Натовп заворушився.

— Розходься по домівках!— вигукнув хтось з середини натовпу.

Ніхто не заперечав.

— По домівках!— гукнуло ще декільки голосів і змовкли.

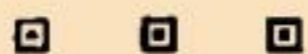
Люди заметушились, і монолітна до того маса почала розпорошуватись. По два, по три люди бігли без дороги до села, кидаючи за собою мовчазний напівспалений панський маєток. Тільки два чоловіки подалося яром в інший бік...

А маєток спорожнів і завмер.

Багрове коло сонця викотилося із-за степу, на мить ніби зупинилося, але далі байдуже покотилося по синьому полі, щедро обдаровуючи життям землю.

Головешки колишніх воловень куріли сизим димом на самотній труп русявого парубка у драному селянському піджачку та в новеньких студентських штанах.

Рука залякла в кешені, витягши з неї наполовину револьвера. Обличчя набрало мужньої жорстокости, якої за життя ніхто не бачив у практиканта...

ΓΑΡΜΑΤΗΕ Μ'ΥΣΟ

РЕДУТ № 16

Ніч пройшла тихо, але тиші ніхто не вірить.

Як вдивляються люди в білу пелену ранкового морозного туману — в очах жевріє затаєна тривога.

Сьогодні перший ранок за останні два місяці, коли людей побудив батарейний вартовий. Впродовж двох місяців обов'язки вартового справляли бризанти та шрапнелі в супроводі рушничних та кулеметних пострілів.

Хрускає під ногами тоненький льодок у вчорашніх калюжах. Збита кінськими копитами та чобітьми трава біліє инеєм, иней на гарматній сталі, пофарбованій на зеленій колір, і на башлику вартового. Горб перед батареєю побілів і повільно зливається з туманом.

Хто замерз за ніч, той витанцьовує «дрібшечки», накинувши на плечі кінську попону, а той, кому попони не вистачило, глузує:

— Ти, Сеня, сіна у матню напхай — тепліше буде!

Це Чайка, телефоніст глузує із свого приятеля, Семена Голубенка.

— На, курво, й ти погрійся! — кидає Семен попону Чайці й через хвилю кепкує над «баб'ячою кісткою» під «кобилячою спідницею».

Що до тиші на батареї склалося дві версії. Одна—що німці відступили в напрямі Маркграбово Лик, друга—що німці готують наступ і хочуть приспати нашу увагу.

Батарейна маса симпатизувала більше першій версії, бо вона давала кілька безпечних днів походу.

Між прихильниками другої версії, що жадали військових відзнак, був і Лейба Лубенський, батареїний дозорець.

Лубенський, худорлявий парубійко з типово-семітським обличчям, до війни кінчив комерційну школу, войовничим запалом не відзначався, але прагнув заслужити «Георгія», який мусив розтопити лід в серцях охоронителів «процентної норми», як подаватиме Лейба до університету...

Чайка симпатизував першій версії, але на ситуацію реагував по-своєму. Лежачи у вонючій телефонній землянці і смакуючи «телячу ніжку», він стиха говорив Семенові:

— Ухойдокає мене капітан, як постоїмо ще на цих позиціях...

— Постоев?

— А то-ж

— А ти, Ваня, не дери носа, підлабузься до нього.

— Іди ти в... «Підлабузься!»—передражнив Чайка Семена.

Семен Голубенко й Чайка великі приятелі, але вдачею вони були різні люди.

На кремезній фігурі Голубенка лежало тавро важкої хліборобської праці, а на широкому обличчі та в карих очах за монгольськими вилицями застигла лагідність та покора тільної корови.

Природа обмежилася сокирою, створюючи його, а щоб зменшити тертя вугластого Семенова тіла в людському оточенні, вона налила йому в жили, замість крові, каламутного оленафту—чодового змазочного масла, що зменшує всяке тертя.

З іншої глини зроблено Чайку. На голову вищий за Семена, стрункий, блондин, з карими очима, він вражав своєю зовнішністю.

Щось вишукане й разом з тим дике було в його постаті та в обличчі.

За грубим, майже брутальним поведженням, що виховала в Семенові військова казарма, почувалася якась м'якість та материнська ласка до Чайки.

— Ну, не сердься, адже знаю, що ти гордовитий пан! — І Семен поліз на зовні.

Чайка сердито плюнув на стіну землянки и замислився.

На другому році своєї служби, ще за мирного часу, Чайка дістав «фейерверкера» але по-весні, як ішла батарея походом у лагері, трапилася подія, про яку він нікому не розповідав, але в наслідок якої стратив свої нашивки і попав у немилість командира.

Разом з батареєю в лагері тоді поїхав і начальник дивізії, генерал Оганов із своєю молодою дружиною Ліпочкою, як її називали позаочі однаково й офіцери й салдати.

Оганов швидко лишив батарею і поїхав до лагерю залізницею. Старечі кістки не терпіли похідної тряски. Генеральшине ж шатро з того часу почало крити від людського ока те, чого не могло вкрити од сторонніх ушей.

Молоді підпоручники щасливо конкурували з пристаркуватим големозим Постоевим, і капітан на одній стоянці рішив створити умови, в яких можна було б вжити енергійніших кроків, ніж ті, що дозволяли тонкі поли походного шатра. Він запропонував генеральші прогулянку верхи, та Ліпочка несподівано поставила умовою, щоб їхав ординарцем не хто інший, як Чайка.

Постоев погодився, але невиразне підозріння заворушилось у нього. Це підозріння набрало цілковитої виразности, коли од'їхавши верстов зо три від лагерю, генеральша томно промовила:

— Мені набридло бути між людьми! Ви, капітане, не гнівайтесь, коли я вас попрошу лишити мене одну... Я хочу посидіти над прозорим ручаєм он у тому лісі і про когось помріяти...

Вона подивилася на Постоева так, щоб у нього не лишилося жодних сумнівів, що мріятиме вона про нього.

Після цього вона наказала Чайці їхати за собою.

— Подержиш коні на узліссі...

Капітан погодився, але в середині у нього клекотіло. Він удав ніби поїхав на батарею, але через якийсь час опинився в лісі коло ручаю, де близьенько одне до одного сиділи Ліпочка й Чайка, а зім'ята амазонка генеральші могла стати причиною неприємних для неї пльоток...

— Бравого ви собі ординарця вишукали! — саркастично промовив капітан і пішов геть.

На тому саме тижні Чайку «розжалували» в кононіри з призначенням на важку й брудну роботу, а Ліпочка несподівано заскучала за своїм генералом і поїхала до лагерів залізницею.

Про цю подію ніхто на батареї, крім Постоева та Чайки, не знав. Постоев мовчав, бо боявся зашкодити собі по «службі», а Чайка під загрозою Постоева.

«У гроб загнати хоче», — думав Чайка, коли зумер польового телефону настирливо задзирчав. Він схопив трубку:

— Слухаю, ваше-високоблагородь! В цю хвилю, ваш-високоблагородь! — І, висунувшись на зовні з отвору землянки, Чайка гукнув:

— Се-ме-не! Попрохай поручника Іванова! Капітан із штабу дзвонить!

Поручник Іванов присів на сходах у землянку і взяв трубку телефону:

— Слухаю... Прорив на Сувалки? Неймовірно... Контр-атаками... Святе діло! Чудово... Звичайно, редут № 16 треба ув'язати... Так, так... Зараз дам розпорядження. Слухаю...

Поручник передав трубку Чайці:

— Ти, Чайко, збирайся до редуту № 16. З тобою піде Лубенський за дозорчого, а Голубенко другим телефоністом. Возьми запасні мотки дроту, щоб з вечора звязок вже був. Розумієш?..

— Так точно, ваш-бродь!..

— Лубенський хай візьме стару цейсівську трубу... як розіб'ють, не жаль буде...

— Слухаю...

Як пішов поручник, до землянки заліз Голубенко, що чув усю розмову. Він мовчки сів проти Чайки й колупав пальцями діряву халяву.

Редут № 16 був місцем, до якого люди йшли свято переконані, що назад їм не вертатися.

Впродовж двох місяців невпинних боїв шіснадцятій редут проглинув не одну тисячу людей у сірих шинелях. Тяжкі рани, що давали змогу попасти в шпиталь, вважалися за щасливий вихід з редуту.

— Ну, Сеня, пиши батькам листи, а мені, матері його чорт, і писати нікому! — махнув рукою Чайка й замовк. У напівтьмі землянки Семенові здалося, що в голосі товариша брєніли сльози, але то, певно, тільки здалося — не міг Чайка Іван плакати...

З сімнадцяти років він блукає по світу «без роду й племені», бо батько його – сільський дяк, вигнав Ваню з дому з чималою порцією батьківських прокльонів, як приїхав той виключений «з вовчим білетом» із бурси. П'ять років самотійного життя загартували Чайку, а важкі чували Одеського порту стерли сліди його походження та бурсацької науки.

– Що я тобі скажу, Ваня – підсунувся Голубенко ближче й заговорив пошепки, – тікаймо до німців... у полон... бо в редуті все одно вб'ють...

– Тікай, коли хочеш, а я лишусь...

Голубенкові увірвався голос:

– Коли ти ні, – то і я ні...

– Чого ні! Дурний, таки... У тебе ж жінка, діти... Мене уб'ють – ніхто не пожалкує, а не уб'ють – капітанські діти сиротами будуть...

– Чого капітанські? – не зрозумів Семен.

– Підстрелю його, курву! – І зуби Чайці заскрипіли.

– Що ти, Ваню? – з жахом у голосі вигукнув Семен і схопив Чайку за руку, а той одіпхнув його од себе й поліз із землянки.

У «передках» Чайка збирав телефонний дріт, старанно перевіряв його, намотуючи на мотки, а Лубенський чистив стару цейсівську трубу.

– Ну, на чорта ми воюємо? – говорив Чайка, як рушили вони на батарею. – Ну, німці

нас захоплять. Ну, й чорт з ними! Хіба, при-
міром, мені не все одно, чиї чували таскати?
А ти, Лейбо — жид і будеш жидом і в німців,
і в Росії... І шана тобі, як сіркові в ярмарок...

Лубенський напружено думав.

— Ні, заслужу «Георгія», до університету
приймуть—промовив він з переконанням.

— Ех, ти!

На батареї пристав до них Голубенко, і вони
разом рушили до лінії шанців.

Непривітно прийняла їх чорна паща редуту.

— Артилеристи?

— Так...

— Ваш бліндаж праворуч...

Чайка, Лубенський і Голубенко розташо-
увалися на новому місці.

Редут № 16 сполучав дві лінії шанців, що
сходилися під гострим кутком, випинаючися
наперед до німецьких позицій. З редуту можна
було боронити лінії шанців од ворожих насту-
пів, бо поле спереді та з боків було відкрите
для кулеметного та рушничного обстрілу.
Вороже командування добре розуміло вагу
редуту в справі оборони, і тому вся артилерія
добре пристрілялася до цієї круглої земля-
ної фортеці з глибокими бліндажованими
сховищами.

Не одну тисячу столітніх сосен зрубано
й закопано в землю, щоб захистити людське
життя од потоків заліза й оліва. Але це
не дуже допомагало. Щодня були забиті,

знівечені та засипані землею у, здавалося б, безпечних сховищах.

Увечорі телефонний зв'язок з батареєю був налагоджений. Лубенський, примоцювавши свою трубу на передньому виступі, прийшов до землянки, де Семен і Чайка сьорбали з котьолків каламутний чай.

Чайка повідав батареїні новини, що почув телефоном. Привезли теплі сорочки та в'язанки, завтра пшоняну кашу варитимуть на батареї, бо сочевиці немає...

Десь далеко на правому фланзі строчив кулемет і захилювався невимовною люттю, а зимова туманна темрява по вінці наповнила чорну миску редуту й приглушила згуки.

Чайка думав про свою помсту, про те, що капітан Постоев сидить зараз у теплій халупі, переконаний, що Чайка з редуту не повернеться. Лють закипіла у серці Чайки і, щоб заглушити її, він розмовляв з товаришами про звичайні буденні речі.

— Ну, Семене, що там твоя Параска пише?

— Та все про злидні... Корова здохла, а коня забрала комісія. Десь тепер і мій Чалий воює...

— Треба воювати, — сказав Лубенський і з почуттям справленого обов'язку замовк.

— Та тобі треба. Ти прав собі добуваєш... Добудеш, в обидві руки! — саркастично засміявся Чайка, і розмова увірвалася.

Поруч у бліндажі за рубленою стіною бубонів голос, роблячи довгі павзи:

— Блажен муж, іже не ідет... — Не сволодять Марфутке, не сволодять!... — іже не ідет на совет нечестівих і на путі... — Пойду, грить, поляжу, да й помьорла... — і на путі праведних... — А штоп ти сдохла, окаянная!..

— Це Михеїч молиться й лається, — промовив Семен, що вже встиг зазнайомитися з сусідами.

Йому ніхто не відповів, але кожен подумав про бороданя Михеїча, уральського старовіра-селянина.

Михеїч довго ще вчитував слова псалтиря, мішаючи незрозумілі йому слова псалмів і вголос висловлені думки.

Десь далеко на Уралі кинув бородань своє господарство, з яким зрісся своєю істотою й зараз турбує його господарчими турботами згадка про далеке село, де Марфутка лишилася на господарстві, певно дочка, або невістка і не зволодає з ним.

— А я, хлопці, в атаку з піхотою піду, хреста зароблю! — висловив уголос свою думку Лейба.

— Заробиш... дерев'яного... — відповів Чайка.

* * *

Пізнього зимового ранку, як на світ позначалося, гарматний вибух порушив спокій. Горохом розсипалася крихка тиша по замерзлій річці та в очеретах болот і більмастий день не в силі був позбирати того гороху...

Навколо редуту й над редутом гриміла стихія олива та стали, шматуючи землю. Біла земля вкривалася чорними плямами, а повітря наситилося пороховими пахощами.

Люди сховались у бліндажі й палахливо тулилися докупи. Тільки дозорці стежили за полем перед редутом та Лубенський, справляючи свої обов'язки, направляв трубу в бік ворожих позицій.

Раптом вибухи стихли. Люди поставили новий кулемет, замість розтрощеного ворожим набоем, та однесли в запильну частину редуту двох забитих дозорців.

Бородань висунув голову з бліндажа, перехрестився широким хрестом:

— Акаянії!.. — І не покладаючися на тишу, знову сховався у бліндаж, розмовляючи сам з собою: «Атечество!.. Єжелі ти царь — іді с намі кровь пролівать!.. Міне атечество, а тібе? а тібе, спрашіваяу, што?.. куріцин пуп?..»

Це Михеїч на самоті допитував царя, в години чорного розпачу та звірячого жаху. Як же ж наставало заспокоєння, прокидалися в ньому вікові забобони, заглушені жахом і охав тоді Михеїч, і прохав у старого бога, певно, такого ж бородатого, як і він, прощення гріхів.

Батарей перестрілювалася. Лубенський передавав до телефонної землянки:

— Перельот! Правіше!.. Ноль — ноль — два!..

— Питає командир, по чому стріляємо, — кричав Лубенському Семен.

— Кулеметні щити!

Тепер стихія вибухів перекинулася на той бік, де німецькі лейби, чайки, михеїчі та семени очікували на свою пайку заліза чи олива.

В редуті люди повиходили із сховищ і весело дивилися через амбразури в бік «ворога».

— Молодця антилеристи! — вигукував експансивний молодий салдат.

— Молодця, коли нас не б'ють, — розважливо промовив старший.

— Буває, — бовкнув хтось...

Раптом у повітрі зашуміло, як од тисячі крил. Люди кинулися до бліндажів, але набої випередили.

Олив'яний дощ шрапнелі, гряд крихкої криці бризантів, вулкани великокаліберних гранат скупчилися коло редуту, в редуті і по-над редутом.

Не встигла ще впасти підкинута вгору земля, як знову рев і ляскіт...

Працювала фаланга.

З моря реву і гримання виривалися тоненькі струмочки людських стогонів. Пошма-товані люди з одірваними руками й ногами, з розпоротими животами благали допомоги або смерти. Ніхто не допомагав, лише залізо щедро дарувало смерть.

Ті, що сховалися в бліндажі, були придушені обвалами й нелюдський стогін чувся з-під землі.

У щасливому куточку в бліндажі Чайки й Семена чоловік сім очікувало на смерть. Чайка сидів на апараті, що давно вже не працював, бо дроти всі були перебиті набоями. Втягнувши голову в плечі, прихилившись до Чайки, сидів Семен. В найдальшій куток забився Михеїч.

— Господі Ісусе! Господі Ісусе!.. — вигукував він і божевільними очима дивився на отвір бліндажу.

Як же гарматний рев дійшов свого апогею, бородань-уралець, забувши свій старовірський звичай, що не дозволяв лаятися «чорним словом», вигукнув:

— Братци!.. Царіца небесная!.. А мать твою... в царей і царенят!..

— Правильно! А то «царіца небесная!» — передражнив Чайка Михеїча.

Новий скажений вибух заглушив слова. Перед самісіньким отвором бліндажу вибухнув набій і два молодих салдати, що сиділи ближче до отвору, посунулися вниз на живих людей, Михеїч схопився за плече і зблід.

Теплими трупами наполовину затулили отвір, а ранене Михеїчове плече сусіда зав'язував брудною ганчіркою.

Надвечір стрілянина почала вщухати. А як засутеніло — все змовкло.

Німці, видимо, одклали свій наступ.

Туман вставав знову над болотом та річкою й обволікав вечірні силуети.

Перший вийшов з бліндажа Чайка. Наступаючи на трупи, присипані землею, ковзаючи у кривавих калюжах, пішов він до того місця, де мав свій дозорчий пункт Лейба Лубенський. У сутінку вечора чулися стогони людей, що конали, та глухі голоси з-під землі.

Чайка шукав Лейбу і, нарешті, знайшов. Цейсівська труба, яку «не жаль коли її розіб'ють», цілісінька стреміла над бруствером, а коло неї, підігнувши коліна до підборіддя, заплутавши пальці у власних кишках, лежав загололий Лейба. Шкляні очі, запорошені землею, дивилися кудись у бік.

— От тобі й хрест,—пошепки промовив Чайка й пішов до бліндажу.

— Убито Лейбу,—сповістив він Семенові.

Команда санітарів забирала ранених та одкопувала завалених землею. Михеїч, йдучи редути в-останнє, з неймовірною огидою поглянув на чорну пащу.

— Будь ти проклятий!..

Свіжі салдати зміни, з жахом телят у кошарі різниці, збивались у купки й шепотались.

Чайка послав Семена ладнати дрiт до батареї, а сам лаштував апарата.

* * *

Як було полагоджено телефонний зв'язок, Голубенко подзвонив до редути:

— Наказано нам удвох тримати пункт спостереження. Зараз іду до тебе...

Через півгодини Семен розповідав Чайці віч-на-віч, сидячи в телефонному бліндажі:

— Капітан сердиться. Каже: сволочі, спостережень підчас бою не передавали, звязку не підтримали...

— Шкодує, що мене не вбито? Нехай тепер сам держиться...

Дні проходили за днями, а на фронті на-стала відносна тиша.

Ні Чайку, ні Голубенка не змінили, як то завжди робилося після важких боїв, а Чайка довгими ночами, гартуючи помсту, очікував на зміну.

Але капітан Постоев, зневірившись, певно, у можливості здихатися Чайки, вирішив спровокувати його на дисциплінарний злочин. Одного вечора передали Чайці з батареї, що командир призначив його за свого денщика. Такого знуцання не сподівався Чайка і, як божевільний, метався по редутіві, а, йдучи на батарею, сказав Семенові:

— Ну, хай курва, запам'ятає. Тепер вже йому амба!

Голубенко, що ввесь час мовчав, підсунувся до Чайки ближче й прошепотів:

— Ти, Ваню, тільки так, щоб ніхто не знав... Тихенько... А якщо до німців тікатимеш, і я з тобою...

Чайка махнув рукою й пішов.

Капітан не спровокував Чайку на дисциплінарний злочин. Хоч як був збентежений

Чайка, а, стаючи до нових обов'язків, не протестував, ретельно «козиряв» капітанові, а той підозріло, з затаєним здивованням стежив за ним.

На третій день після нового призначення Чайкиного на батареї заговорили про наступ. Батарея мала пробивати колючий дріт супротивника для проходу піхоти.

Пристрілюватися по дротові пішов сам капітан Постоев і от вже зрана передає Голубенко з редути № 16 капітанову команду на батарею.

А Чайка готувався. Він твердо вирішив далі не odkладати своєї помсти.

Старанно почистив «ногана», перерахував кулі в барабані й поклав револьвера у кешеню «насіпом». В землянці, де Чайка спав з іншими «халуями», лишилася кобура із шнуром, якого ніби було причіплено до револьвера.

План був такий: надвечір, як покличуть капітана обідати на батарею, а про це Чайка сам передає телефоністам, вийде він назустріч Постоеву й у тому місці, де перед редутом № 16 у балці поплуталася ліщина, він застрілить капітана.

Нетерпляче Чайка чекав вечора, а як, нарешті, передали капітанові, що його очікує обід, вийшов з батареї, тримаючи в кешені, сціпивши зуби, револьвера.

Чайка сходив у ліщину од нервового напруження. На фронті лунали поодинокі вибухи.

Дійшовши донизу ліщини, він зупинився. Вгорі, з боку редуту, з'явився силует людини.

«Він!» — подумав Чайка й витяг револьвера з кешені.

Чоловік не йшов, а біг по схилі гори й коли він наблизився, Чайка впізнав Семена. Він був без шапки, з чола стікала чорна смужка крові, а правою рукою тримався за голову.

— Що таке, Сеня?

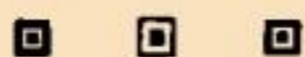
— Поранено! — промовив тримтячим голосом Голубенко й одвів од голови закривавлену руку.

— А капітан? — з напруженою тривогою запитав Чайка. Рука до болю тиснула револьвера.

— Капітанові... голову одірвано! — І Семен побіг далі на батарею.

Чайка скам'янів. Револьвер випав з руки. Ні думок, ні чуття. Тільки якась невимовна порожнеча.

І раптом відкілясь з глибини піднявся шквал скаженої люті, що вилилася в дивовижній лайці, в якій редут № 16 було сплутано із богом, із матір'ю, із гробовою дошкою, із вірою, із кров'ю... А як останні слова затихли у пустельній ліщині, Чайка безсило сів на землю край стежки, що вела до редуту № 16, і гірко, по-дитячому, заплакав...

КАНОНІР ДУШТА

В ті дні, як гарматні дула червоніли од надмірної стрілянини, а мокра глина їй повсть, що нею обкладали розпечену сталь, висихали, як на полум'ї, канонір Душта переживав нечувано гостру тривогу.

З кожним пудом стали, викинутої туди за синій ліс, тривога його росла, як гора, заливала туманне повітря Мазурських болот і блукала голодним вовком навколо 2-ої батареї темними ночами листопада.

Знесилені за день салдати справляли свої нескладні обов'язки, нудьгуючи вигукували команду офіцери, і Душта разом з усіма виконував ту команду, повертаючи правило гармати.

Правило гармати було, як казали на батареї, «присягою» Душти, бо більш він нічого робити не вмів, а може зумів би та незрозумілі йому були слова чужої мови, а той десяток понять, що засвоїв він їх, не давали змоги збагнути неглибоких глибин солдатського знання гарматної умілості.

Та коли не знанням, то своїми дужими м'язами придався Душта в машині війни. Щоб втікти од тривоги їй забутись, він надмірно працював, виривав з багнища гарматного

хобота без сторонньої допомоги, обливався потом і мовчав.

Канонір Душта «ворога» уявляв туманно й невиразно. Тільки раз побачив він тих ворогів у штабі й дуже здивувався, бо палили вони цигарки й плювалися через губу, як і звичайні люди, а кандьор сьорбали не згірше товаришів з 2-ої батареї.

Не розумів Душта, з якої причини вони, оті люди, воюють з Росією і чому він, Душта, мусить ту невідому Росію захищати, повертаючи правило.

Душта був гегаус з Басарабії, а що то за нація така гегауси, на батареї ніхто не знав. Говорив він по-турецькому, але так, що турок, покликаний розпитати його, лише наполовину зрозумів його балачку.

І року не прослужив Душта в батареї за мирних часів, як почалася війна.

І ще тоді, як вантажили батарею в ешелон, на глухій станції, коло полігону, в Душти родилася тривога і він сказав товаришам, чудно перекручуючи слова:

— Уб'ють мене там...

— Що, Душто, боїшся? Із динце стукає?— Сміючись запитували товариші, одганяючи сміхом свої невеселі думки...

День був святочний і на станції вешталосся багато люду. Дівчата й жінки вдивлялися в салдат, немов загадуючи, чи повернуться вони, чи ні. А салдати удавали з себе гороїв якось

надто збивали на бакир каштети, випинали груді та впевнено й чітко брязкали острогами.

Один Душта ходив пригнічений своїми думками і ні на кого не звертав уваги.

— Чого носа похнюпив, турок? Підтягни штани, це тобі не мамалигу їсти! — випробовував свої дотепи фельдфебель Сидорчук.

Душта, як автомат, прикладав руку до козирка, а ліву руку якимось неприродньо витягав «по швам».

Чужинцем почував себе Душта, і не міг захопитись загальними настроями. Одно він відчував якимсь підсвідомим звірячим передчуттям яскраво й виразно, це те, що його на війні уб'ють...

Тільки тоді, як і шапки занадто збиті на бакир, і неприродньо випнуті «по-геройськи» груді зайняли своє природньо становище після першого ж бою, а остроги не видзенькували, обліплені багном Мазурських болот, Душта відчув, що всі ці салдати стали ніби ближчі йому й рідніші...

І тепер після напруженого бойового дня, як затихло булькання пострілів у казані війни з Душтиної тривоги ніхто не сміявся.

— А мене уб'ють... сьогодні не вбили, так завтра...

Мовчали салдати, думаючи свої думи.

От вже п'ять день, як жерла гармат що-дня парували під вогкою глиною та повстю, як

загнані коні, а жоден ворожий постріл не потурбував 2-ої батареї.

— Щасливо вибрали позицію, от коли б туман не розвіявся, та не полетіли б ворожі аероплани,—казали на батареї.

І те, чого боялися, прийшло на сьомий день вранці. Сонце випливало з-за лісу велике й червоне, і туман, загнаний в лощини, розтовав під поглядом кривавого світила. І як сонце піднеслося над лісом, з заходу зашуміли ворожі аероплани.

— По землянках!—почулася команда.

Аероплан випустив над батареєю блискучу стьожку і незабаром ворожий набій пронизав над батареєю прозоре повітря.

— Перельот—з полегкістю вирвалося з десятків грудей.

Почалося намацування батареї, аж доки під влучним пострілом не «лягла» сьома гармата. На одному колесі стриміла вона шкереберть, а літак, недовго повертівшись, полетів собі далі.

Тепер уже поодинокі постріли обернулися на сотні. Важкі набої місили мокрий глей, трощили гарматні колеса та тендітні приладдя на гарматах.

— Ну тепер уже вб'ють!—прошепотів Душта сухими губами, забившись в куток землянки.

Бліндаж поруч розчавило важким набоем, як яечну шкаралупу і звідти вирвався приглушений зойк.

Душта блідий з шкляними очима сидів у кутку землянки й чекав на свою смерть. Та вона не йшла ця вередлива пані. Стільки роботи, хіба догодиш кожному?

І коли не знать, чого з офіцерської землянки вискочив грубий капітан і набій розчавив йому голову, як часничину в салатовці — Душта позаздрих капітанові. До нього не йшла смерть, та смерть, що все одно прийде...

Друга батарея не відповідала на ворожі постріли. Три гармати було підбито, а решта очікувала на такий саме кінець.

Тільки вночі припинилася стрілянина важкими набоями, раз-по-раз вибухали поодинокі шрапнелі над батареєю — то полювали на тих, що будуть рятувати підбиті гармати.

Батарею пересунули на нову позицію і почали копати бліндажі.

Зоряної ночі сновигали заклопотано людські тіні, гупали лопати в промерзлу землю і де-не-де в ямах спалахували цигарки, — палити на батареї було невільно.

Душта працював разом з усіма. Він, як завше, надуживав своїми силами, щоб забути і, вкрай стомившись, заснути...

З вечора повітря було прозоре, як діамант, та ближче до півночі з болот поповзли волохаті тумани й затулили зорі.

Люди, стомлені працею й переживаннями дня, не розмовляли й чути було тільки хекання, як викидали землю, та інколи повний відчаю

й розпуки матюк... То комусь допекли нерадісні думки, і він арапником лайки одгонить їх.

— Чули хлопці? Завтра німці отрутними набоями стрілятимуть... З штабу переказували... од полонених дізнались... — пошепки повідав нерадісні вісти батареїній телефоніст.

— Без мазки — смерть... На ранок мазки привезуть...

В темряві затихло гупання лопат та хекання. Насторожено слухали телефоніста й ніхто не промовив ні слова. Тільки чути було, як хтось виліз із ями й обрушив землю на тих, що стояли внизу.

— Який там чорт лазить?

— Та то Душта...

Душта постояв з хвилину, помацав себе за ретязьок і нечутно подався в туман...

Самотньо лишилася його лопата, заткнута в землю коло ями.

— А де ж Душту чорти взяли? — згадали про нього товариші, як бліндажа було вже викопано.

Душта на батарею більше не повернувся. Тільки як розвиднилось, побачили його за батареєю...

Він висів на сухому одинокому дереві, витягнувши руки «по швам», немов перед фельдфебелем, а руда голова його без кашкета скривилася на бік і безсило звисла.

Після цілої ночі важкої роботи довелося копати яму Душті, а закидавши мерзлим грудням задубіле тіло його, люди мовчки пішли на батарею.

— Хоч би батьків сповістити... — сказав один.

— А хіба в нього й батьки є? — здивувався другий.

Чи були у Душти батьки та близькі, ніхто на батареї не знав.

Тільки через місяць командир батареї підписав, не читаючи, наказа по батареї, складеного заднім числом. В одному з пактів його значилося:

«Каноніра Душту, що повісився вночі з 16 на 17 ц. м. виключити з усіх видів довольствія і з списків батареї з 16 ц. м.»

АЛХЕМИК

Над довгими кривульками шанців, що зорали піщану Білоруську землю, над могилами бліндажів і землянок нудьгував геній війни.

На фронті панувала «тиша», підчас якої хоч і лунали поодинокі постріли, та не відчувалося в них бойової активності, — так собі нудьгуючи люди тратили набої, щоб хоч трохи розважитись голосною луною в лісах за Вілейкою.

Будні війни каламутними болотними туманами обволікали мозок, а злещаділа в при-туплюючій бездіяльності думка ледве ворухилась, шукаючи поживи...

Зима дурила короткими залізними морозами, а після них чавкала відлигами і гноїла салдацькі онучі. В такі дні не хотілося вилазити із землянки, хай темної і непривітної, але сухої. Млявість обволікала людські тіла, нерви розмагнічувалися і обм'якали, а на сцену висувався брутально-непристойний анекдот, вигадка з'їденого пранцями Ероса, карти з накладною механікою думання, наркотики і алкоголь. Всі ці способи підбадьорити нервову систему були в однаковій шані і в брудних, зле устаткованих салдатських землянках і в комфортабельних — офіцерських.

В салдатських землянках програється і виграється все, що має будь-яку мінову цінність, і заялозені грудки брудного цукру, і нові онучі, і теплі штани, і рукавиці, і білизна. Все це переходить з рук до рук, то скупчуючись в одного якогось улюбленця фортуни, то розпорошуючись в десятках рук дрібних щасливців.

Офіцери цураються плебейського «очка», вони «полірують кров» шмендефером, користаючись десятками колод єдвабних карт, що виконавши свою місію у високому товаристві згодом переходять до лінивої компанії денщиків, а ще-далі, за якусь компенсацію, до темних землянок справжніх фронтовиків.

Пранцюватий Ерос в офіцерському товаристві припудровує свої пранці, стає дотепніший і вигадливіший, ніж в салдатській компанії і спроваджує панів офіцерів не до брудної примітивної сільської повії, а до вишуканих елегантських панн із шляхетних родин, що наїздять на фронт шукати екзотики випадкового кохання із злоголодніми мужчинами. Виправдує їх перебування на фронті біле вбрання сестри - жалібниці та, самовидець різних пікантних пригод, червоний хрест на грудях...

Офіцери не споживають і смердючого каламутного самогону, цього бажаного, але рідкого гостя у салдат, — тонкі вина запашної Грузії і Криму та гострий спирт «рідного» виробництва тішать серця під «шляхетними»

нараменниками та аксельбантами привілейованих військових частин...

Коли пройти верстов за дві в тил передових піхотних шанців лісовим берегом Вілейки, можна натрапити на великий бліндаж, що зовні справляє вражіння непривітної кротячої нори. Поруч нього — менші бліндажі, а над ними всіма густо сплуталася павутина дротів польового телефону. Це полковий штаб розташувався тут в безпечному затишкові з усіма своїми допоміжними установами, а великий бліндаж — то житло офіцерів і, разом з тим, полкове офіцерське зібрання.

Вражіння непривітної кротячої нори зникає без сліду коли увійти в середину бліндажа. Велика кімната, обклеєна шпалерами, біла, в стилі Ампир, кафельна груба, вибілена умілою рукою штукатурка стеля і старанно вистругана підлога. Умебльовання хоч і носить характер випадковості, та зате добре припасоване до комфортабельного життя. Навіть піяніно перенесено сюди з розбитого містечка, видимо з попівської оселі, бо підбор нот та написи на них носили сліди семінарських смаків і стилю...

Сьогодні в полковому зібранні накурено й душно. Справляються іменини полкового ад'ютанта поручника Губелідзе, і з півтора десятка офіцерів завітало до штабу скласти своє віншування особі, од якої часто залежав і чин і орден. З півдюжини «сестер»

з сусіднього польового шпиталю привезено спеціально для «букету», і вони, розташувавшись поміж офіцерством, плели свої інтриги, правдивим автором яких, коли вірити стагвинним мітам, був грек небесного походження по імені Гіменей.

З нудним чаєм швидко було покінчено, і ті, кому не вистачило пари, сіли грати в карти, та, в передбаченні розкішної вечері, гра не клеїлась.

Поручник Губелідзе в карти грати не сів, а, вмоствившись із «сестрою» Свідерською на кінці столу, почав розкладати пас'янса, щойно привезеного із столиці. Пас'янс був дуже мудрий і швидко набрид.

— Киньмо цю нудоту, — жаргливо ударила Свідерська поручника по руці і змішала карти. Я вам краще поворожу...

Ворожіння було причіпкою, щоб зайвий раз мати нагоду притиснутись ближче до поручника та, кокетуючи, заглядати йому в вічі.

Карти в руках «сестри» звичайно виказували, що червова дама, в яку без тями закоханий трєфовий король, теж палає коханням, і вони незабаром поберуться. Червова дама, аж надто була схожа до Свідерської, а в трєфовому королі поручник міг побачити себе, як у дзеркалі. А що карти мали підстави таке виказувати, підтвержували недвозначні натиски під столом «ковалєрових» колін на коліна «дами»...

Незабаром ворожінням зацікавилось ще кілька осіб і коло поручника і «сестри» зібралась чимала компанія. Свідерська всім всорожила, пророкуючи незвичайні пригоди і пророкування її однаково і дотепні, і недотепні викликали сміх.

— Панове! Хочете я викличу справжнього ворожбитя?—запропонував капітан Волинкін, команду батальйону.

— Це якого саме?—з усмішкою запитав Губелідзе.

— Ви його не знаєте, це санітар мого батальйону Устименко... Прекрасно вороже!

— Просимо! Просимо!—залунали голоси, а поручник, іронічно посміхаючись, спитав Свідерську: — Ніно, невже ви вірите у ворожіння?

— Буває, що неможна не вірити.. —і вона почала розповідати ад'ютантові випадки влучного пророкування.

— Все то випадковий збіг обставин, не більше того... а іноді то й просто шарлатанство,—промовив поручник.

— Не скажіть!.. —Свідерська палко почала захищати ворожіння. Вона, як і жінчини «шляхетного» виховання, була не менш суєвірна, ніж її неписьменна покоївка. Тільки «шляхетні» жінки надавали своєму суєвірству елегантних форм з претензією на модне філософування.

Денщики метушилися, розставляючи посуд, а тимчасом капітан Волинкін взяв трубку

польового телефону і викликав свій батальйон.

— Перекажіть Устименкові, щоб миттю «на носках» прибув до полкового бліндажу!

Капітан поклав трубку і сів ближче до компанії.

— Я у ворожіння не вірю, але Устименко мене просто збиває з пантелику... Він має собі, з тиждень тому напроорокував одному салдатові, що того вб'ють, і що ж би ви думали? Через десять годин салдат мав кулю в лоба в такому місці, що здавалося б туди жодна «шальна» куля не могла залетіти...

Капітан розвів руками, виявляючи цим покору чи то перед якоюсь вищою силою, чи то перед сліпим випадком.

— Що дивного, що на війні людей вбивають? — знизав плечима поручник Губелідзе, адже ж і без ворожбитства у нас досить гине люду.

— Ні, не скажіть... — почала Свідерська та не кінчила. Полковник на стук у двері гукнув «заходь» і в кімнату ввійшов високий худорлявий салдат, незграбно тримаючи шапку. Всі повернулися в бік дверей.

Салдат стояв і очікував видимо на наказа полковника. На кощавому обличчі його горіли великі чорні очі, а білий лоб мармуровою дошкою спирався на чорну смугу брів. Нижче очей білили вилиці, з яких спадала чорними блискучими пасмами борода і зливалася з вусами в одну чорну пелену, закриваючи

нижню частину обличчя. В його обличчі було щось і од дикого шомана і од єгипетського астролога.

— От що, браток,—сказав полковник,—кажуть, що ти майстер ворожити, так от поворожи панам офіцерам.

— Слухаю!—відповів по-салдацькому Устименко, втупившись своїми віщими очима в полковника.

Він підійшов до столу якимось боком, боячись, видимо, зробити рух, не установлений певним артикулом військового статуту. Йому було трудно, бо ніде у військових статутах не значилося, як мусить поводитись салдат, ворожучи панам офіцерам. Незграбно він узяв карти і старанно їх перебирав.

В бліндажі запанувала тиша. Говорити почали невідомо чому пошепки й незадоволено поглядали на стіл, накритий білою скатертиною і вставлений посудом. Полковник наказав з вечерею зачекати.

Ні на кого не дивлячись, немов справляючи таємного ритуала, маніпулював Устименко з картами, перекладаючи їх, комбінуючи на десятки способів і тоном безучасним і холодним вичитував з них минуле і майбутнє людей...

Його пророкування вражали й дивували і найнеймовірніші з присутніх мимоволі захопилися містичним настроєм, що опановував гостей...

— Надзвичайно!.. Це ж правдиве чародійство!..—шепотались навколо столу.

Тільки Губелідзе, підтримуючи свою марку скептика, іронічно посміхався і в його голові склався план сконфузити ворожбита. Поручник носив вінчального персня, але не був ще одружений, хоч Свідерська й домагалася того. На цьому саме Губелідзе й ухвалив викрити шахрайство ворожбита. Держучи руку з перстнем так, щоб Устименко бачив, що він одружений, поручник спитав його:

— Ти мене знаєш?

— Не можу знати, ваше благородіє, я недавно в полку.

— Гаразд, так ти мені от що скажі, чи скоро я побачу свою дружину?

Устименко пильно подивився на поручника і попросив його руку. Він довго вдивлявся в лінії долоні і нарешті тихо промовив:

— Ви не одружені ще... але... але у вас є невінчана жінка... Вроді наче б жінка,—поправивсь він,—з якою ви ніколи не одружитесь...

Свідерська широкими очима дивилася на поручника, а той зніяковів і не знав, що робити з простягнутою рукою. «Сестра» встала із-за столу і сіла в напівтемному кутку кімнати, а Губелідзе лишився за столом і нервово тарабанив пальцями по скатертині. Він охоче б затопив у пику ворожбитові, що так не до речі розгадав його затаєнні думки, та було незручно, і він одклав це на другий раз.

Устименко ворожив далі, і всі уважно слухали несподівано правдиві його слова. Устименко, ніби патрав душі цих людей і холодними чорними очима скорботно розглядав їхню убогу наготу. І своїми манерами, і зовнішністю, і голосом він нав'ював якийсь сумно містичний настрій і держав у тому настрої, як у сітці всіх присутніх.

— Просто алхемик якийсь!.. — пошепки сказав капітан, і всім здалося, що це назвисько дуже пасувало до Устименка.

Доки поручник угамовував болі «поруганого кохання», ворожіння знов перейшло на карти.

Ад'ютант зві набридла Свідерська із своїми сльозами, і він, ніби за якимсь ділом, підійшов знову до столу. Йому хотілося якось припинити ворожіння, а разом з тим до ворожіння тягла його дикунська цікавість.

Коли після чергового влучного пророкування всі висловлювали своє здивовання, Губелідзе насмішкувато кинув:

— Не дивно це вгадати! Це ж трапляється майже з усіма людьми! Карти то ж тільки декорація, що створює настрій, з таким само поспіхом можна пророкувати й без них!

Порушуючи правила взаємин салдата і офіцера, Устименко з палом відповів на це глузування:

— Карти ніколи не брешуть... з картами не шуткуйте, вони ніколи не брешуть!..

— Ніколи не брешуть?—глузливо посміхнувся поручник,—коли не брешуть, то поворожи ж і мені... Хочу знати і я свою долю!—і не до речі засміявся.

Устименко мовчки взяв нову колоду, уважно перебрав її і почав розкладати.

Він довго перекладав карти, замислювався, збирав до купи, тасував і знов розкладав, аж доки на столі не лишилося п'ять закритих карт.

Не хапаючись він перевернув їх одну по одній і «вини» серцесхожими списками немов вразили ворожія в серце. Брови його насунулись на перенісся, вилиці вкрилися мертвотною блідістю, а на крейдяно-білому лобі лягли скорботні чорні зморшки.

Всі напружено чекали, що скаже ворожій, а він, витримавши павзу, тихо промовив:

— Недобре вам випадає...

— Ну, ну, кажи, що там вийшло,—роблено весело промовив поручник, але за робленою веселістю чулися нотки тривоги й непокою.

Санітар мовчав. Він взяв другу колоду карт, так само, як і першу, почав перебирати.

— Перевірю на свіжій «рубашці».

І коли дійшла черга одкрити п'ять закритих карт, присутні затаїли дихання і чутно було, як шерстка салдацька рука шаруділа новими єдвабними картами.

Знову п'ять «вин» ударили чорними вічками в очі глядачів і всі важко зідхнули.

Глухе дивування рокотом пройшло між присутніми, і десятки поглядів перескочили з карт на Устименка. А той стояв і дивився кудись понад головами в просторінь і очі йому вкрилися димкою невимовної туги.

Зморшки на чолі поглибшали й гадюками вп'ялися в чорну птицю брів, що нервово піднесла крила.

Піт великими краплями виступив на чолі, а вилиці вкрилися хоробливо сухотними червоними плямами.

Поручник вже не міг замаскувати свого непокою.

Він зблід, нервово перебирав пальцями, а його скептична посмішка нагадувала вирізку з паперу, що її не до речі наклеїли йому на обличчя.

— Ну, що там вийшло? — чужим придуше-ним голосом спитав поручник.

— Теж саме... — ледве чутно прошепотів Устименко, тупо дивлячись на світло лямпи.

— Що саме? — аж нахилився поручник.

— Нехороше вам випадає... — і знов запнув-ся салдат.

— Та говори-ж, скотина! — із злістю вигукнув поручник, і посуд на столі задзвенів од його кулака.

Присутні зніяковіли, а полковник насторожився. Справа набирала неприємного обороту.

Устименко хвилювався і видимо силувався видушити з себе всю правду.

Він переводив очі то на полковника, то на поручника і нарешті витиснув з себе:

— Смерть вам випадає . . . швидка . . . до схід сонця . . .

Між присутніми почувся зойк. Свідерська забилася в істериці. Хтось підхопив її і поклав на похідне ліжко. Присутні заворушилися. Поручник мертовно зблід, але роблено весело засміявся, та помітивши, що сміх пролунав якось не до речі, він, щоб стушувати ніяковість, різко кинув Устименкові.

— Дурень ти і карти твої дурні!..

Це вже було зовсім гупо. Устименко, згадавши про дисципліну промовив трафаретну формулу салдацької покори начальству:

— Винуватий! — і якось зігнувся, немов очікуючи на побої.

Коли ж офіцери обступили Губелідзе, і кожен по-своєму почали утішати його, Устименко непомітно одійшов до порогу і став там в очіканні наказу.

Поручник стояв в оточенні гостей і нервово хрускав пальцями. Він вкрай втратив владу над собою і істерично вигукнув:

— Це чорт-зна що!.. — нижня губа йому тремтіла.

Нарешті начальство в особі полковника рішило взяти на себе ліквідацію неприємного інциденту. Він витяг гаманця і, подаючи карбованця Устименкові, сказав:

— На—і можеш іти. Спасибі!

І коли вийшов Устименко, всі з полегкістю зідхнули. Немов спав тягар, що пригнічував і сковував волю. Салдат вийшов із землянки, але здавалось, що вийшов то не «нижчий чин», забита і пригнічена істота, а владар людських душ, чарівник.

— Це якийсь гіпнотизер, чорт його знає!— вигукнув безпосередній молодий прапорщик.

— Алхемик!—повторив свій дотеп капітан Волинкін, і сам засміявся.

— Охота хвилюватись! Дурниці! Побачите, ні чорта не буде!— говорив тоном веселого балагура полковник і не вірив своїм словам.

Поручник махнув рукою:

— Та хіба я хвилююсь, адже у ворожіння ніколи не вірив, мені шкода Ніну Петровну...

Губелідзе починав оволодівати собою. Він пішов у темний куток кімнати, де на походному ліжкові лежала Свідерська. Її вже чимсь напоїли, і вона заспокоїлась.

Коло столу ділилися вражіннями, а Губелідзе нашіптував Ніні про своє кохання, аж доки вона весело не усміхнулась. Коло столу полковник шуткував:

— Добра з Губелідзе шептуха, глядіть як він одшептав Ніну Петровну!

Коли сідали вечеряти, поручник вже зовсім оволодів собою.

Перші чарки знищили рештки чарівницького навіювання, і настрої потроху підносилися. Губелідзе, вставши з-за столу, одвів у бік

полковника і довго щось говорив йому, а той сміявся і хлопав свого ад'ютанта по плечу.

Глузування з небезпеки найліпший засіб піднести настрій в найкритичніші моменти. Це знають усі, кому доводилося ризикувати життям під ворожими кулями. Сміх одгонить страх, дає змогу забути про серйозність становища.

Більшість гостей вірила в ворожіння і тому з особливою охотою взялася до цього випробованого способу одгонити чорні думки. Що з того, що Губелідзе загине, аби годину-другу, що лишилася до загибелі, провести весело й безтурботно.

Тоста за «кандидата на покійника» виголосив сам полковник, і гучний регіт людей на підпитку був нагородою за дотеп. В надійному бліндажі весело було виголошувати зухвалі тости, бо один шанс на мільйон був за нещасливий кінець. Кожного разу, як вибухав віддалений гарматний постріл, заглушений грубим шаром землі та шумом вина в голові, у бліндажі проголошувався тост за влучний постріл гарматчиків, і віра в смерть «до схід сонця» розвіювалася, як дим.

Та несподіванка чекала на гостей далі. Як вже всі були на добром підпитку, полковник встав і проголосив тоста «за молодих».

Губелідзе і Ніна Петровна встали і під вигуки «ура» поцілувалися.

— На зло ворожбитові! Ура молодим!— лунали п'яні голоси.

— Ну а тепер вип'ємо за алхемика,—проголосив капітан. Пили і за «алхемика». Свідерська сяла і гордовито поглядала на менш щасливих жінок.

Бенкет не угавав веселощами і сміхом. і ті, що не втратили ще змоги про щось міркувати, радісно були здивовані, коли у вузьке віконце бліндажу встромився гострий сонячний промінь.

— Час закяття минув
У похід, у похід!.. —

проспівав хрипкий баритон, і тепер вже чарки спорожнялися, за «невдалого кандидата в покійники», який, дарма що багато випив, прекрасно тримався на ногах. В колі гостей неможна було дорахувати тільки кількох дам, що відпочивали в окремих ізольованих офіцерських землянках...

До чорної кави, проте, зійшлися всі й ухвалили йти пішки до найближчого тилового села, де було залишено коні.

За ніч мороз скував калюжі, і легенька пороша притрусилася оголені од снігу трави і пеньки. Над Вілейкою висів тонкий серпанок ранкового туману, а ліс був мовчазний і лунко відгукувався на кожне сказане в голос слово, як струни рояля.

— Чорт-зна що вчора «поров» алхемик, а отже справив вражіння... признався Губелідзе.

— Ох, я так налякалась, так налякалась... — прошепотіла Ніна, міцніш притискуючись до

нареченого, — мені так хотілося, щоб ти побив його...

— Нічого, я сьогодні ж накажу призначити його на передові позиції під міномети... Побачимо хто швидче здохне...

Ніна Петровна з ніжною вдячністю подивилася у вічі Губелідзе.

Не доходячи до села, компанія нагнала двох санітарів, що несли носилки з пораненим. Забачивши Свідерську, вони поставили носилки на землю, і один з них звернувся:

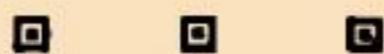
— Подивіться, сестрице, на раненого... Куля в живіт влучила...

— Якого батальйону? — начальницьким тоном спитав Губелідзе...

— Н-го батальйону, санітар, уночі повертався із штабу...

Свідерська кінчиками пальців з огидою підняла подерту салдатську шинелю, що нею був вкритий ранений.

Великі чорні очі, затуманені холодом смерті, глянули на неї...

СОТНІ ТИСЯЧ СИЛ

СПРОБА НА ОГОНЬ

— Коли-ж ви мене заарештуєте?

— За віщо?

— Не знаю... Ви-ж маєте наказа?..

— Ох, товаришу, я бачу, вам цю ніч зле спалося і вам верзлися різні неприємності...

— Може... може...

Оксенюк нахилився над шклянкою рудої кави і старанно колотив її.

— Може й снилося... Але до чого виразні сни бувають!.. Наче зараз перед очима: «заарештувати голову Армійської Ради №-ської армії», а далі підпис... М-да!..

Комісар армії Мухин зніяковів.

— То дурниці!.. дурниці... Ніхто вас заарештовувати не буде!..

Цими словами, він сам не помічаючи, ствердив реальність Оксенюкового сну.

— Я вам вірю, товаришу, можете не доводити... Ви ж людина з глуздом... М-да...

Мухин каву пив мовчки й уперто думав: «хто саме з юзистів зраджує?..» Його рябе сухорляве обличчя стало ще кострубатіше, а голова ще глибше вгрузла між плечима.

Оксенюк допив каву й, виходячи із штабної їдальні, з усмішкою подивився на комісара.

Разом з Оксенюком вийшли два озброєних салдати.

«З охороною ходить!.. — подумав Мухин і пішов на другий поверх баронського палацу до телеграфу.

— Виклич голову комітету, — звернувся він до надійного юзиста, — розмова секретна...

Запитав директив, а потім снував у руках довгу стьожку відповіді й лівою рукою жмакав прочитану частину.

... «Зачекай з арештом... це безнадійно... національні частини підсунулись до Шенебурга... Затівати бійку не в наших інтересах... Увечері буду сам...»

Мухин с полегкістю зідхнув. Армійський комітет видимо орієнтується в обставинах...

Через чверть години Оксенюк снував у руках паперову стьожку відповіді голови комітету Мухину й лівою рукою жмакав прочитане.

— Не в наших інтересах! — засміявся він. — Я думаю!

Він почував себе твердо. Тільки проклятуці сніги, що засипали живих і мертвих на фронті імперіялістичної війни, завважали Оксенюкові рушити з національними частинами на Україну й він примушений прислухатись до цих «політичних поетів», як називав він більшовиків. Не будь снігу, він би посварився на них, як дорослі сваряться на дітей, і пішов би своїм шляхом.

Зима що - далі більше руйнувала військові частини. На початку листопада 1917 року почали розтавати більшовицькі частини, і Оксенюк посміхався собі у вуса, та згодом зголоднілі салдати із національних частин почали розбігатися, і він скакав верхи по вузьких занесених снігом латвійських дорогах від одної частини до іншої, умовляючи «козаків».

Очі йому позападали й блищали десь глибоко під бровами та вилицями. Раніше старанно зачісаний чуб скуйовдився, а гвардійська постать якось неприродньо горбилася. Але тримався він, як раніше, шуткував і сміявся, затушковуючи свій непокій.

Надвечір одного дня до нього зайшов Мухин.

— Що це вас ніде не видно?

— Справи все...

— А я думав, що ви вже в Києві, в Центральній Раді з Грушевським чай п'єте!..

Оксенюк суворо подивився на гостя.

— Ну, не гнівайтесь!.. Це звичайна більшовицька невихованість, ви - ж так здається кажете?..

— І тепер це скажу...

Потім Мухин сів проти Оксенюка і з яхидною посмішкою запитав:

— Що? Тікають?..

Так саме Оксенюк раніше запитував його.

— «Ідуть у тил поглиблювати революцію», — передражнив Оксенюк Мухина його ж словами.

Мухин усміхнувся.

— А знаєте, наш комітет наполовину вже розбігся, — все в командировки їдуть... Коли не Совнарком вітати, так таємні угоди розглядати...

— А наші Центральну Раду захищати...
Обидва засміялись.

Коли Мухин пішов, Оксенюк думав: «Чого він приходив? Щось випитати певно хотів... Хитрий з біса — підійде, як приятель, а там гляди капость вчинить»...

Голова комітету Чуносів, маленький чоловічок з гострими очима, в яких жевріла підозрілість та обережність, вихована роками запільного життя, увечері приїхав до Штаб-арму.

Сидячи віч-на-віч з Мухиним в його кімнаті, він мняв крихти на столі і, дивлячись у вікно, говорив.

— ... Телеграму про арешт передали помилково, я наказав був затримати... Ну та чорт з ним... З Оксенюком треба поводитись обережно... Найліпше перетягти його на свій бік... бо він багато може нашкодити. Ми перевірили, що сили Арміїської Ради далеко більші за наші, але ми також довідались, що Оксенюк не ладить з Київськими політиками...

— З чого це видно?

— Моя агентура під носом у Оксенюка... Одно слово Оксенюк може бути нам і дуже шкідливий і дуже корисний... Це залежатиме од нашого такту, уміння з ним обійтись...

Все це треба розміркувати... Дуже шкода, що та телеграма стала йому відома... Це утруднює справу...

– То нічого не значить ...

– А ти особисто в яких стосунках з ним?

– Зустрічаємось що-дня, але пікіруємось...

– А він як?

– Він охоче розмовляє, але тримається обережно.

– А змогли б ви його захопити без особливого шуму?

– Багато риску ...

– А проте, випробуйте його якимось... А потім або-або...

Мухин мовчки кивнув головою.

На другий день вранці Оксенюк пішов до баронського палацу. Йому кортіло вивідати настрої в звязку з невдачею затримати українські частини на одній із залізничних станцій. Оксенюк з цього приводу радів, бо незатримка частин свідчила про неміч більшовиків принаймні на тому пункті.

Мухин зустрів його в коридорі й, поздоровкавшись, несподівано запитав:

– Чули про Голоховського?

Оксенюк наморщив лоба.

– Це той генерал, що легіони польські організував?

– Так ...

– То що?

– Виходить, не чули?

— Ні, — помотав головою Оксенюк.

Тоді пошепки Мухин розповів: Голоховський рушає на Штабарм. Обезброїв полк. Нахваляється вішати, як хто чинитиме опір. Комітет в паніці... Штабармівські офіцери поховались і на щось очікують...

— Я вам, товаришу Оксенюк, не вірю, що ви не поінформовані про це!

Оксенюк мовчки помотав головою, і очікуючи дивився на бесідника.

Мухин розповів далі, що Голоховський не тільки обезброїв полк, а й забив члена Армійського комітету та двох салдат, що намагалися чинити опір.

— А тепер подивіться на це, — і він подав листок з польової книжки, на якому було написано:

Штабарм Н-ської

Наказую дати розпорядження по армії без жодних заперечень передавати військово-най-но та припаси особам, яких я уповноважу. За невиконання цього мого наказу жорстоко карати.

Колондант Мейонів Польський

Генерал Голоховський

— Що ж робитимемо? — схвильовано запитав Оксенюк.

— Що? Чорт його маму знає що його робити!.. Частина дезорганізована, коні дохнуть

без фуражу,—рушити гармат не зможемо. Піхота ж...—Мухин безнадійно махнув рукою.

— М-да...—Оксенюк видимо щось напружено думав, щипаючи свого рудого вуса.

— Загроза звичайно тільки в наш бік... Вас, певно, Голоховський не чіпатиме...

Оксенюк, удаючи ніби не чув останніх слів, запитав:

— Конкретно, що ви можете виставити?

— Конкретно?... Дві роти... Кінна команда розвідників шабель з тридцять... З десяток кулеметів... Один панцерник, що в коровнику, та півбатареї...

— І все?

— Здається більш не набереш...

— «Дві роти!»—усміхнувся в думці Оксенюк і серйозно додав: З українських частин можна дві сотні кінноти підтягти, два полки піхоти та бригаду артилерії, що коло Шенебурга... Нам, здається, нема чого боятися генерала.

Мухин подивився на Оксенюка. «Здається, щиро турбується»,—заспокоїв він себе й мимоволі усміхнувся.

— Ви чого посміхаєтесь?—спитав Оксенюк.

— Та то я так...—виправдувався Мухин, і обличчя його набрало підкреслено суворого виразу.

— Я дуже радий, що ми маємо досить сили... Гадаю перед легіонами не скексуємо... Проте, все може статись... Можливо, нам доведеться і скексувати... Як ви, Оксенюк, гадаєте?

— Коли сили супротивника невідомі, то що тут гадати? Подивимось побачимо...

— А ви зараз не можете приміром сказати, кого в першу чергу повісить Голоховський? Мене чи вас?

— Жарти не до речі! Чи ви може з повинною до генерала хочете йти?

Оксенюк допитливо встромив очі в свого бесідника.

— О ні, од мене не ждіте повинної! Я хочу лише от що сказати: припустімо нам доведеться тікати, бо ж сили супротивника, як ви кажете, невідомі. Тікати доведеться, звичайно, в тил, а там теж нівідомо до кого попадеш... Уявіть, ви попали до нашого якогось ревкома, що має розпорядження вас заарештувати, а такого наказу всім фронтовим ревкомам розіслано. Вас, можливо, арештують і, можливо, пустять в «розход», бо будуть рахуватись з вашими документами. Тепер я, припустімо, попаду до української частини—зі мною буде те ж саме...

— Розумію,—перебив Оксенюк,—справу ми можемо полагодити зараз, щоб згодом про це не забути... Печатка й штамп зі мною... Ваші теж, певно, недалеко?

— Зайдемо до моєї кімнати.

Через десять хвилин Мухин мав у кешені посвідку члена Армійської Української Ради Мухенка, а Оксенюк перетворився на заступника комісара армії Аксьонова.

— Я зараз піду до телефону передати наказ частинам бути напоготові,—казав Оксенюк, застібаючи шинелю.

— Не варт цього робити,—сказав Мухин, і обличчя йому засяло помащеним блинцем.

— Чому?—втопив Оксенюк очі в комісара.

— А тому, що Голоховського вчора розстріляно нашим Н-ським ревкомом!

Оксенюк спалахнув.

— Так чого ж ви мені шарики крутите, чорт би вас побрав!

Оксенюк ладен був ударити Мухина.

— Це, товаришу... як би вам сказати... Ну спроба на огонь, чи що. А моя посвідка доказ тому, що спробу ви витримали!..

ЗАПАЛІВСЬКА ІСТОРІЯ

Є у світі багато непомітних людей, імена яких «історія не записує на свої скрижалі». Для цього потрібувався б занадто великий штат істориків.

З цієї безименої маси інколи висуваються одиниці, на один лише момент спалахують їх імена падучими зорями на тлі визначних історичних подій і зникають у темній безвісті.

Сидить собі людина і нічого не відає, а сліпий випадок пристібає її ім'я, як гудзика, до якоїсь «історії».

У такому ділі немає чого говорити про героїзм або геніяльність особи. І діамантовим, і шкіряним гудзиком можна з однаковим поспіхом застібнутись, аби до діла він був пришитий.

За час революції багато таких гудзиків було пришито до історичних штанів, але ім'я Яшки Перця належить до категорії тих гудзиків, без яких штани історії, певно, не зовсім гаразд трималися б на призначеному для них місці.

Не був Яшка ні дуже працьовитий, ні хоробрий. Не визначався він і великими здатностями, але його неможна було назвати ледарем або боягузом чи нездарою.

Ні, і рішуче, ні!

Про Яшку можна було б і не писати, коли б не хвилі революції, що високо піднесли його ім'я.

Але не будемо починати з кінця. Це розхолодить читача, а письменник завше хоче, щоб його книжки дочитувались до кінця.

Так от. Нашу невеличку компанію доля закинула у найглухіший закуток Українського Полісся. Кидала вона нас туди поодинці, хапаючи за порожні шлунки ще за тих часів, коли власник запалівської лісопильні барон фон - Кек і не думав тікати за кордон.

Коли ж він про це помислив і дійсно втік, ми, цеб-то, Махтод Гармиренко, Митька Ключ, Яшка Перець та я, лишилися в убогій, колись нашвидко зробленій хатині при лісопильні.

Чого ми лишилися там, для мене й до цього часу є таємниця. Певно, тут відіграла роль та засмоктуюча інерція, що розвивається в глухих закутках та породжує острах перед напруженим життям великих і малих міст.

До того ж і часи настали бурхливі. Великі армії рухались у всіх напрямках. Ми чули віддалені вигуки гармат, а фантазія квітчала події всіма барвами веселки. Жахливі чутки збільшували інерцію, і родилася певність, що в інших умовах ми не проживемо.

Лісопильня не працювала вже років зо два, а ми, постійний штат її, робили хто що вмів.

Я був машиністом при паровому двигуні, а зараз робив поліщукам відра, бідони та інший бляшаний посуд.

Махтод Гармиренко підкидав колись дрова до паровика, а зараз зробився чомусь шевцем. Чому він дав перевагу шевству, а не іншому ремеслу—невідомо.

Це був мовчазний філософ, талантами не визначався ніякими, а коли б і були у нього які таланти, то це все-одно лишилося б таємницею. Він цілими днями мовчки сидів, латаючи селянські чоботи, а іноді вставляв, брав когось із нас за гудзика й глибокодумно прорікав:

— А знаєш, до чого розумні люди бувають!.. От хоча б Толстой... Борода у нього о-о-о!— проводив він руками по запалому животі, зазначаючи межі толстовської бороди.

Далі він нічого не говорив, махав безнадійно рукою, мовляв, «хіба ти щось можеш розуміти?!» і, втягнувши голову в плечі, брався до чобіт.

Третій був Митька Ключі, молодий хлоп'яга, експансивна натура. На лісопильні він був колись «за все»: і ордери писав, і машину чистив, і двір замітав, і ваксував чоботи Генцельманові, нашому управителеві. Правда ж Митькина кваліфікація була для всіх, а в тому числі і для Митьки, таємницею.

Зараз він допомагав усім: мені рівняв бляху та тримав рейку, Махтодові робив дерев'яні

цвяхи, шпильки та сукав дратву, а Яшці переписував «важливі» папери засмальцьованим обгризком хемічного оливця на білих сторінках накладних, бо Яшка Перець був головою комбїду в сусідньому селі Запалівці, а на письмі не був гаразд учений.

В ті часи головувати в комбїді ніхто не хотів—бандитські наскоки були тому важливою причиною.

Довгий час Яшка був у цьому закуткові єдиним представником радянської влади. Не було в нього талантів організатора або політичного діяча, але він добре наметав око та нюх і, в разі потреби, зникав непомітно й без слїду.

Цю свою здатність він широко використовував, і тільки банди залишали село, класовий апарат комбїду повставав, як фенікс з попелу, а керманіч його Яшка Перець діловито видирав із старої книжки «Ордерів Запалівської лісопильні» корінці й на звороті виводив папера до волревкому.

Прїзвище Яшчине стало матеріалом для популярного дотепу. Запалівці питали у місцевій «потребилівці» лот «комбїду» на ковбаси і це змішування колонїального товару з головою класової організації незмінно мало поспїх, викликаючи регїт невибагливих запалівців.

У часи доїсторичні Яшка доглядав Генцельманову слїпу кобилу і возив цього фїнансового феодала на скрипучих дрожках в різних

справах і в ліс, і на станцію. Коли ж Генцельман за прикладом барона втік невідомо куди, а сліпа кобила пішла на компенсацію за пролиту впродовж «трьохсот років» кров одному суб'єкту в салдатській шинелі, Яшка лишився без діла.

Брався він за різні ремесла, але без поспіху. Остання його спроба стати муляром кінчилася майже трагічно—піч, яку він склав завалилася, побила горшки зі стравою, а «остання крапля», що сповнила «чашу міці» Яшкиного побудування—дід Яцько провалився в середину печі й посмалив очкура.

Кажуть, що костур діда Яцька після того був у інтимній близькості з Яшчиними плечима, але цього ніхто не бачив.

Життя і на лісопильні, і в Запалівці текло повільно, як болотний рівчак, що іменувався річкою з гордовитим назвиськом «Орел» Влітку «Орел» робився чистісіньким горобцем, пересихаючи до стану поодиноких багнистих калюж, але в-осени надимався зеленкуватими водами, закладав спілку з сусідніми болотами й одрізав Запалівку від усього світу, аж доки не замерзав. Чи не це й було причиною орлиного назвиська.

Події почали розгортатись на початку осені, коли саме «Орел» обхоплював Запалівську територію своїми водами.

Літо давно згасло на попелясто-сірій стерні, а разом із літом згасла й надія у запалівців

на свій хліб «до Різдва», а у нас, лісопильців—перспективи на заробіток.

Вже місяців зо два було тихо в околицях Запалівки. Поляки пройшли, не зазирнувши в село—не до того їм було.

Коли у віддаленні стрекотали кулемети та вибухували гармати, з села зникали з кіньми хлопці, а добро із скринь переносилось на горища та закопувалось у землю.

Люди пошепки передавали чутки.

Нарешті навколо затихло. Заспокоїлась і Запалівка.

Осінь миролюбиво хлюпала дощами. Рідше забрідали в село мішечники із своїми вбогими «лахами», а разом з тим і поривався звязок із зовнішнім світом.

Одного разу прибіг Яшка з села стрівожений. Розповів, визираючи у вікно, що коло Запалівки бачили банду Чухрая... Лютий бандит... Убиває, ріже, палить, а «комітетчиків» халащає... Тут Яшчин голос увірвався.

Ми тривожно слухали, а жах холодними пазурями лоскотав наші спини.

— Ховатись треба, брацця!..

— Не бійся, Яша, сховаєм!—втішали ми його в один голос.

«Ослабла гайка» у Яшки та й у нас також.

Ночувати Яшка пішов у паровичну й добре зробив. З паровичної легко було дати дьору до лісу, а там піймаєш чорта пухлого!

Коло каганця схилився Махтод, складаючи мозаїчну підметку із шматочків шкіри. Коло нього колов дерев'яні «шпильки» Митька, а я варив куліша на вечерю і думав про Яшку.

Ритмічний шум дощу за вікном нашої хижки раптом порушив кінський тупіт, а невдовзі хрипкий голос гримнув у вікно:

— Одчиняй!..

Тон був такий безапеляційний, що коли б я почув замість «одчиняй» — «скидай штани», то я, не прогаявши й хвили, лишився без штанів.

Схопивши каганця, я тремтячими руками одчинив двері й ледве встиг одступитися, як у сіни вскочило кілька чоловік:

— Мовчи...—дуло «ногана» чогось настирливо вертілось перед моїм бідним носом — веди до хати!

Я ніколи так ретельно не виконував наказів.

— Хто з вас голова комбеду?

Ми в один голос:

— Голова на селі...він сьогодні не приходив...

— Брешете, сукини сини! Показуй документи!..

«Сукини сини», як один, простягли свої заязовані пашпорти з благонадійними двохголовими орлами суворому гостеві...

— Ну, це нам пригодиться...—розглянувши документи, сказав бандит і поклав їх до своєї кешені.

Ми мовчали, втупивши очі в обличчя «пана отамана», який з виглядом знавця окинув

оком нашу хижку і, видимо незадоволений, пішов з хати..

Тільки з сінець – ми почули:

– Перекажіть Перцю, нехай береже...

На цьому й кінчилася візита.

Коли я зачинив двері й повернувся з сінець до хати, Митька стояв і дивився на двері а Махтод сидів уже на своєму ліжкові і про-рікав:

– ... І що воно за люди такі?.. Приїде, нагрімає й геть...

А Митька:

– Як же ми тепер без паспортів будемо? Га?

Довга осіння ніч не приспала нас, хоча ми й вірили в Яшчин талан зникати.

Лежали мовчки, загасивши каганця, але почували, що ніхто не спить.

Соплистий ранок десь плазував за лісом, але незабаром висякав свого олив'яного носа і несподівано подивився з-за лісу огняним прискаленим оком.

Яшки у паровичній не було, – певно подався до лісу.

Тільки об обіді зайшов він обережно в хату і розпитав про все. Митькин олівець вишкрябував папера до волревкому, а ми сиділи мовчки, час - од - часу кидаючи один одному короткі слова.

Але папера не встигли дописати, як із села прибіг хлопець і вже у дворі зарепетував:

— Дядьку Якове! Більшовики приїхали, вас требують!..

Сіру пелену з Яшкиного обличчя немов хтось здув. Просвітились очі, ноги забули про нічну втому...

Вийшов на двір:

— Скажи, що йду!..

А в хаті, шукаючи шапку, задирикувато приказував:

— Подивимось, хто кого халащатиме!.. Скуштуєте від Яшки!..

Ми з Митькою раділи не менш за Яшку, а Махтод мимрив своє, немов кашу розмазував:

— Ну що там? Радіють!.. Люди як люди... із зброєю, всі однакові...

— Мовчи ти, малаканський віхоть!.. — озлився Митька, — от як вихалащають тебе побачиш чи однаково!..

Яшка випередив нас, і ми з Митькою бачили, як він зайшов за першу хату.

— Ходімте швидче, дядьку Пархоме!.. — тягнув мене Митька, але швидко йти неможна було. Болото лізло у драні чоботи, ноги липли на сухішому та сковзались.

От і село.

Назустріч нам — баба підтюпцем, поспішаючи до двору, забачила нас і помахала рукою, а сама швиденько заскочила до хати. Коли ми наблизились, вона з сіней махала нам руками, щоб ми швидче йшли до неї.

Біля сіней почули ми шепіт: «швидче ховайтесь... Яшку забрали... то й вас заберуть»...

Ми почули недобре і зайшли до сіней.

— Ой, діточки мої, — приказувала баба, коли ми опинилися в хаті, — а він, проклятущим, ще й каже: «бандити, каже, повз лісопильні проїхали звечора... Ви, каже, товариші, ще доженете їх!..» Ой, пропав чоловік!..

Ми ступнули до дверей, але баба загородила дорогу:

— Ой, не ходіть, бо й вас заберуть!..

Виявилося, що бандити взяли Яшку на «пушку» і зараз повели до лісу. Питали й про мене і, здається, навіть поїхали двоє за мною на лісопильню. Справа оберталась на гірше. Ми радились з Митькою, що робити...

Вечір насувався і волочив за біле волосся тумани через багна та ліси.

Кошлатіли хмари і зливались із пільмою. Треба було бігти до волревкому й сповістити. Може якусь підмогу вишлють.

Митька пішов, а мене одвела бабуся в клуню.

— Спи, синку, тут... закопайся в соломі та от кожухом укрийся... не замерзнеш...

Дощ нудно хлюпостав чорними мокрими ганчірками. За селом потворно скуйовджений бір гримав услід рвучкому вітрові, а ніч згуслою кров'ю капала з неба на землю.

Під кожухом було душно — скинув. Голова горіла. Непокоїла думка про лісопильню.

«Треба сходити, розпитати, чи був хто...

Тихо одхилив ворота в клуні й подався городами.

Обережно підходив до лісопильні. Але темно навколо; нічого не розбереш. Підійшов до вікна — стукнув.

— Хто там?..—Голос Махтода.

— Вийди на двір...

У сінях зашаруділо, і вийшов Махтод.

— Ти сам?..

— Сам...

— Ніхто не заходив?

— Ні, нікого не було. А ти де це був?..

Я нічого не відповів, тільки посунувся далі в сінці...

— Яшку Чухрай забрав у ліс... Митька до волревкому подався...—казав я пошепки, і чув, як у пільмі важко дихав Махтод.

— Так... так... Не жалкую я... — голосно сказав він, —коли ти зло людям чиниш—не сподівайся добра...

Далі він проказав, не передихаючи, довге речення із «святого письма»...

Я стояв збитий зпантелику.

Мені хотілось чимсь важким розбити цю тупу голову, гостро образити його, але слів не було.

Нарешті, я кинув у темряву:

— Підітрись ти своїм «святим письмом». Бидло!..—і хотів іти, але думка про те, що Яшка зараз може конає у муках, перевернула все всередині.

В сінях було тихо. Тільки хлюпостав дощ та сосни шуміли за хатаю, та Махтод хлипав, немов його душила ікавка. Серце прискорено билось...

— Махтоде, ти не сердься.. Я по-товариськи...—і намацавши його руку, міцно стиснув його сухі пальці...

Махтод мовчав, тільки рука йому тремтіла.

— Коли хто питатиме, скажи, що я в баби Якимихи...

Треба бігти, а то, щоб... Серце обірвалось, ноги заніміли. З хати чути було, як хтось обережно постукав у шибку. Махтод пхнув мене в куток, а сам одчинив двері.

— Хто там?..

В пільмі хтось зашльопав по калюжах.

— Це ти, Махтоде?..

— Я

Яшка! Яким робом? Що?

— Втік... забіг попередити... тікайте й ви... нахвалялись, що поб'ють...

— Заходь до хати. Спочинь...

— Ні, зараз треба тікати, бо може через годину будуть...

— А коли зараз, то зараз... Махтоде, збирайся!

— Нікуди я не піду... Я зла нікому не заподіяв, то й мені не буде... ідіть собі...

У голосі згучала рішучість та впертість фанатичної людини. Нема чого робити—треба йти самим.

— Прощавай, Махтоде!..

Махтод не відповів. Ми мовчки прямували
городами до Якимишиної клуні.

По коліна у воді перейшли Орел.

— До ранку з Запалівки вийти неможна
буде... — сказав Яшка... — мені хоча б ти-
ждень полежати.

— А що хіба? хворий?

— Побили сволочі... голову розбили та
руку вибили... Шомполами пошмагали...

— Дуже болить?..

— Дуже...

До клуні доплентались і закопались у сіно.
Ех, і спалось же! Так тільки сплять діти,
герої після геройських вчинків та злодії, що
втекли з шибениці в той час, як петля вже
висіла над головою.

На ранок нас розбудили голоси на вулиці.

Чути було:

— Одмикай, — каже, — та мовчи, бо застрелю...

— І багато?..

— З усього кутка...

— З тридцятьох коней...

— От шельми!..

Якимиша тихо одчинила ворота й просуну-
лась до клуні.

— Спите? — запитала пошепки.

Я одгукнувся.

— Що то за галас?

— З усього кутка повстанці коней забрали
сьогодні вночі...

— Ви сидіть тихо, щоб ніхто не знав,— додала вона, але раптом побачила Яшку і сплеснула руками:

— Ой матінко, цариця небесна!.. де ж ти взявся?..

Яшку довелося обмити та зав'язати голову чистим рушником. Рана наг олові була невелика—шомполом ударив один, гірше було з рукою. Вона висіла, як нежива. Яшка не міг її підвести.

Бабі Якимисі припало бути хірургом, і Яшчина звихнута рука була поставлена на місце.

Варена картопля повернула нам потрачені за ніч сили, одежа висохла, а чоботи Якимиха забрала сушити в хату.

Баба Якимиха—літня жінка. Чоловік її давно помер, а син був у Києві «у комісарах», як казали на селі. От вже з рік вона не бачила його, бо приїхати йому в село неможна, небезпечно.

На вулиці говорили двоє:

— Так на сходку?..

— Атож...

— Ні чорта з того не вийде.

— А мо й вийде?

— Побояться...

Розійшлись.

Баба Якимиха казала:

— Нахваляються у селі, щоб бандитів зловити, коней одбити та мабуть побояться... У Діхтярях минулої ночі теж десятеро коней забрали...

«Чухрай формує кінноту»,—думав я: «от коли б швидше Митька привів підмогу».

Але Митька нікого не привів. Волревкома бандити розігнали, і сам Митька ледве не попав до їхніх рук.

Пізно вночі прийшов Митька до Якимихи а та провела його до нас.

— Махтод направив. Побито його. Під оком, синяк, а на щоці смуга од нагая. Каже: двоє якихсь про нас питали, та він не сказав...

Мене охоплювала паніка. Ми тут у бабиній клуні сидимо, а навколо болота, річки розлилися, в осінню повідь легко чоловіка піймати в Поліссі. Бандитські загони навколо бродять і, певно, пильно доглядають усіх доріг.

— Ех, хлопці, коли б швидше морози—втекти б звідси!..

Баба казала, що сходка була, та ні до чого не добалакались. Коли б ще Діхтярі пристали, а самим затівати боязко...

Про нас у селі ніхто не знав.

Спали ми другу ніч неспокійно. Тільки Митька висвистував носом якісь задьористі музичні уривки. В голові моїй з якогось часу снувалась одна думка. «А що, коли б зробити мобілізацію?» Присунувся ближче до Яшки.

— Яша!..

— Що?..

— Ти ж голова комбіву... Оголоси мобілізацію...

Яшка, видимо, оторопів з такої пропозиції.

Довго мовчав, а нарешті:

— Та яке ж я право маю?..

— Е, брате, звідси до права верстов двіста скачи—не доскачеш...

І, справді, чому б не зробити так? Хлопці пішли б, щоб повернути забрані коні або зберегти ті, що ще не забрані. Сами вони бояться, а коли мобілізація, то інша справа...

— Нічого не вийде...

— А спробуй.

Я почував, що Яшка вагається. І, справді, яке право?

— Підберем з десяток хлопців надійних,—нашіптував я,—та й почнем.

— Боюсь я,—одверто признався Яшка.

— Не бійся, скажемо, що од волревкому наказ такий, Митька переказав...

— Не повірять...

— А коні хіба не в них забрано?—Повірять. Це був найсильніший аргумент.

— Ой, задасть тоді Яшка Перець перцю злодюгам!—розпалював я мстиві почуття Яшчини.

Тепер, коли давно те минуло, я зрозумів свою роллю: я пришивав до штанів революційної історії гудзика—ім'я Яшки Перця.

На ранок Яшка здався. Ми складали списка надійних хлопців, а Яшка посміхався у свого попелястого миршавого вуса.

Надвечір відбулися таємні збори. Баба Якимиха поединці скликала хлопців до клуні і вони із здивованням розпитували нас.

Годин зо три умовляли—двоє довго не погоджувались, але ми перемогли. На нашому боці були золоті гори, і ми виявили неймовірне марнотратство—за кожну страчену коняку повертали по три; скарби, награбовані бандитами, розподілили між собою по-братськи... До всього ж і радянська влада одячить—вже, напевно, тоді залевадні луки будуть запалівськими... І вже, напевно, цей десяток буде комісарювати... Та й хіба мало привабливих перспектив можна намалювати?

Одно слово, у той вечір ми сказали «а», після якого було «б», «в», «г» і так далі.

З тиждень, як ми утворили в Запалівці районний ревком (це я вигадав таку назву). Яшка ходив, як неприкаяний. Я був коло нього в ролі єзуїтського попа, що нацьковує людину, коли треба.

У наказ неіснуючого волревкому запалівці повірили, а сам Чухрай своєю поведінкою допоміг. Чи створив він кінні частини на рахунок забраних коней в околишніх селах, чи ні, а ми на цей рахунок зорганізували загін у двіста чоловік.

Яшка потроху увіходив у ролю. Він почав вірити у свої таланти, але ще слухав моїх порад.

Як голова Райревкому і командир війська, він носив величезного «мавзера» та шаблю при боці. Хтось із хлопців навчив його поводитись із «мавзером», а шаблю він

вихоплював з піхов, коли «рябки» та «сірки» загрожували його штанам.

— Я відав господарчою частиною та постачанням, але так виходило, що «постачались» хлопці сами і на мене не звертали ніякої уваги.

Операції проти Чухрая розпочалися незабаром.

Коло села наші дозорці запримітили чотирьох озброєних верхівців. Почали зупиняти, а ті стріляють. Тоді й дозорці почали стрілянину. В наслідок цієї «операції» принесли до села важко пораненого бандита та осідланого коня привели.

Пройшла чутка, що у графському лісі отаборився Чухрай.

Справа серйозна. Ревком розклеїв наказа, що Запалівка з околицями оголошується в стані облоги.

Операції розпочалися. Я не приймав участі в боях, будучи «інтендантом», але добрі чоботи та одежа на нашому військові після бою в графському лісі переконали мене, що мої інтендантські здатності, певно, не матимуть прикладення.

Розгром Чухраєвої кінноти—от що зробило ім'я Яшці Перцеві.

За місяць-два великий район був звільнений од Чухрая, а через якийсь час у Запалівку прибула перша червона частина—півста кіннотчиків.

Ми довідались, що столичні газети широко рознесли славу про Яшку. Його ім'я друкувалося великими літерами й іменували його командиром Незаможницького полку.

По першій пороші наш штаб переїздив із Запалівки до залізничної станції.

— Що далі будемо робить? — запитав я Яшку.

— Я буду полком командувати, а ти керуй господарчою частиною...

Яка самовпевненість у людини, що три місяці вперше навчилася стріляти з мавзера!

— Який же в біса з тебе командир полку?

— Адже ж Чухрая побив?

Я замовк. Що я міг сказати на це?

«Заморочилась голова у Яшки, занадто високо його піднесла хвиля», — думав я і вже не затівав більше балачок.

* * *

Яшка тепер зник з обрію. Його ім'я не друкують газети на першій сторінці великими літерами й не друкуватимуть, певно, бо сили революції спроваджено на мирне будівництво, а героїзму самого Яшки не вистачить, щоб постійно сяяти зорею на історичному небові.

Проте, ім'я Яшки Перця викарбовано на «скрижалях» під рубрикою «Запалівська історія», а мене, справжнього творця тієї історії, ніхто не згадає...

□ □ □

ПАН СЛИМАКІВСЬКИЙ

Він твердо стояв на земній кулі, коли вона диким мустангом кружляла в міжпланетних просторах. Ноги пана Слимаківського ні разу не затримтіли за всі п'ятдесят вісім поворотів землі навколо сонця, але на п'ятдесят дев'ятому крузі земля смикнулася, як сполохана коняка, і пан Станіслав Слимаківський почув непевність у ногах...

З цього п'ятдесят дев'ятого круга й почалася їзда з перепонами, а пан Станіслав, звичаєний до спокійної проїздки, кожну таку перепону фіксував у власних печінках тисячами «трясців».

У пана й до цього траплялися перепони в житті, але ті перепони проходив він у гарно пошитому сурдуті та в білих рукавичках, а коли й не проходив гаразд, то втішався з того, що й він завдав декому чимало клопоту.

От і незадовго до цього «бешкету» була перепона, яку не здолав юридичний геній пана Слимаківського: помер його дядько й заповідав йому п'ятсот десятин лісу на Київщині. За місяць перед тим бачив пан на власні очі того заповіта, як помер дядько, зникли кудись папери, і майном заволодів молодий волоцюга Ліщинський, що був тому дядькові «дев'ята

вода на кісілі». Суд визнав дійсним спадкоємцем Ліщинського, а пан Станіслав, пославши десятків з два «трясців» у мертві печінки улюбленого дяді за те, що той не зумів як слід зберегти документів, почав судиться за ліс...

І певно судився б пан і по цей день, і певно просудив би пан свої триста десятин лісу та двісті ріллі, а не лишив їх хлопам на поталу як зараз, коли б не цей гармидер...

Пан носив славне ім'я, записане до не менш славних книг, мав, хоча й закладений тричі в банкові, але ж власний маєточок, а це вкупі й створювало підвалину твердого стояння на земній кулі.

Коли ж почався революційний галоп і пішли прахом і книги родів, і маєтки з лісом та ріллею, пан Слімаківський почув непевність у ногах, а далі й зовсім втратив рівновагу.

На початку пана Станіслава неприємно вразило те, що на нього, відомого на всю округу ліберала й нащадка славного генерала Слімаківського, що боровся за визволення Польщі з-під московської кормиги, ніхто не звернув уваги... Вони, ці «неуки» і «бидляки», не зрозуміли величі моменту і, замість боротьби за визволення, почали грабувати та палити панські маєтки, ставлячись не зовсім ввічливо до їхніх власників.

Це неввічливе поводження й було причиною того, що пан Станіслав вирішив за краще

кинути роду Слимаківку, забравши свою дружину, огрядну пані Климцю.

Пан не боявся хлопів. О, він не з таких, що бояться! В його жилах тече кров хороброго генерала! Пан не боявся, але... але...

— Нехай башкетують бидляки, потім будемо з них шкіру дерти!

Цю загрозу він пошепки сказав пані Климці, коли вони потай уночі на селянському возі і в селянській одежі втікали з маєтку.

І дивне діло! Зненависть панова до Москви в ту ніч ніби охолола, а може він забув про неї, бо зненависть до хлопа затулила собою все. «Хлоп скрізь однаковий і скрізь його треба бити...»—думав пан, трясучись на возі. Він розумів, що хлопа затіяв щось більше за звичайний «бунт», але не припускав, щоб ті «неуки» могли скерувати землю на новий шлях.

Твердо вірив пан, що все це не надовго. Вони з Климцею пересидять заколот десь там в Житомирі чи в Київі, а потім своє візьмуть!

Климця—його старий друг. Все, що він думає й відчуває, вона відбиває, як у дзеркалі, й тільки в одному не погоджується із Стасем. Пан не вірить в бога, а пані вірить не тільки в бога, а й у інших таємничих істот—відьом та русалок. На цьому єдине пан і пані не зійшлися впродовж двадцяти п'яти років спільного життя.

Але те, що пан не вірить в бога, зовсім не означає, що він, як якийсь дурник соціяліст,

всім розказує, що бога немає. Ні! Він ввічливо ставиться не лише до ксьондзів, а й до православних попів. Пан знає, що без віри та попів неможна керувати темним людом.

— Мамцю,—казав він не раз пані Климці,— я маю розум і освіту й мені все те не потрібно...

Що-правда, освіта пана Слимаківського не була доведена до кінця, але справа, звичайно, не в дипломі...

Пан Станіслав вірив лише в те, що можна було помацати. Нема чого мацати—значить, немає нічого...

Він так само, як і в бога, не вірив і в учені «вигадки», яких теж неможна було помацати, й, погодившись з Коперніком про рух землі навколо сонця (Копернік же був поляк), він не вірив у міжпланетні віддалі та розміри сонця й планет, про які кажуть вчені. Хто міряв? Хто важив? А коли не міряно землемірним ланцюгом і не зважено на сотенних терезах, у Слимаківці, нема чого по-дурному плескати...

Так думав пан Станіслав Слимаківський.

А ще він думав, їдучи залізницею з Житомира до Київа, що революція ні до чого й одні з неї неприємності. От і в Франції була революція, а що? Пани взяли гору й інакше бути не може...

Шкода, що пан не військовий та й роки не ті... Он вже смикає в лівій нозі, болить поперек, та й схуд за останній час од турбот та хвилювання.

А ще думав пан Станіслав Слимаківський сидючи в маленькій квартирі на околиці Київа, що добре отак спочити з півроку од господарчих турбот. Завести поважні знайомства, ходити до театру і що-дня читати газету.

Але місто зустріло непривітно і спочити не довелось. Замість господарчих турбот прийшли інші. Влада змінялася за владою, і кожен, хто не приходив, цікавився Слимаківськими. І хоч старі літа спасали од різних там мобілізацій, але все те нервувало і Климцю і Стасека.

Що-вечора прохала пані Климця Єзуса та його матку захистити їх од «пшекльонтих» більшовиків, але Єзус із своєю маткою, певно, втратили свою силу в ці прокляті часи й мабуть десь сховалися на околиці небесного Житомира або Київа.

Сліпа віра дружини дратувала пана, і він демонстративно почепив на стіні проти дверей портрета Леніна.

— От хто тепер, а не пан Єзус! — саркастично сміявся пан, показуючи на портрета. По цьому він плювався і вигукував невідомо на чию адресу:

— Будь ти проклятий!

Не було панові життя на цій оскаженілій землі. Проходили роки, певно, рубали хлопи Слимаківського ліса в той час як пан, забравши речі на продаж, ішов на базар.

Спочатку базар неприємно вражав пана.

Брутальне поводження з «задроченими» панами базарних тубільців, глузування перекупок та дрібних «рвачів» ображали його до сліз; але згодом він призвичаївся і навчився давати одсіч. Знайшлися в базарній гущі і близькі своїм походженням люди, і стало затишніше Слимаківському.

Потроху поводження та мова базару зробилися рідні панові, і пані Климця з жахом спостерігала, як її чоловік утрачав ознаки шляхетности, набравшись брутальних манір.

А далі пана вже почало тягти до базару, і він без потреби вештався в натовпі, щоб од приятелів почути новини, які передавалися пошепки й озираючись. Ці чутки про селянські повстання, про різних отаманів, що не корилися більшовикам, про наступ чужоземного війська були єдиною втіхою...

Згодом джерело чуток почало висихати, а може почала висихати віра в них...

Що-далі більше напосідали думки про маєток, про ліси, про колишні бенкети. І що менше лишалося речей на продаж, то більше мріяв пан про свій поворот до маєтку.

За одне був вдячний пан революції—банки розграбовано і спалено—маєток його тепер буде чистий від боргу. От тепер-то він загосподарює! От тепер-то він, напевно, висудить у Ліщинського дядькового ліса. А може й самого Ліщинського давно забили більшовики?.. Це була б друга приємність од революції.

За мріями не дославши ночі, прокинувся одного ранку пан Слимаківський у поганому настрої. Климця зготувала гірку каву з паленого ячменю й заклопотано перебирала речі в кутку кімнати.

— Що ж продавати будемо?

— Та ж простираadlo, здається, ти казала!

Климця здивовано подивилась на пана.

— Ще на тому тижні простираadlo спродали...

— Ну то що ж?

— Неси мабуть годинника...

— Годинника? Ніколи!..

— Годинник був гордістю роду Склимаківських. Того годинника було подаровано за якісь послуги якомусь Слимаківському якимсь польським королем.

Ні, годинника пан ніколи не продасть! Недарма ж він одправив його, як найціннішу річ, ще до своєї втечі із Слимаківки.

— То що ж будемо їсти? — знов запитала пані з сумом.

Пан мовчав. І в той час, як Климця сиділа на пошарпаному кріслі і плакала, пан боровся із спокусою. Безліч каламутних думок і почувань, що заперечали одні одним, підхопили пана Станіслава на свої хребти й несли невідомо куди...

Він забув про каву, і очі йому заслало мрійливим туманом. Він мріяв про чудо, завдяки якому не треба буде спродувати годинника.

Він літав у надземних високостях, з яких діла земні здаються дитячими виграшками...

Пан не вірив у бога, він не міг молитись, і мрії йому були як пісок струсеві. Коли життя притискувало до стіни різними небезпеками, він ховав висохлу голову у пісок мрій... Реальне життя одходило кудись за рожеву млу, а коли повертався він знову до дійсності, рішення приходили виразні й чіткі.

— Загорни годинника... — прошепотів пан, немов прокинувшись од сна, і сам почав похапцем одягати драного піджака.

Була рання весна. Десь за Дніпром, у лісах білів пошарпаний сніг, а на вулицях було вже сухо. Тільки здаля повівав холодний пронизливий вітер і забивав цвяхи в похилену панову спину.

Годинник був важкий і невковирний. Мосяжові орнаменти продирали хустку й гостро в'їдалися в ребра, але пан не помічав того.

Він замріявся знову і в центрі його мрій був дядьків ліс. Пан підраховував прибутки, у мріях умовлявся з покупцями, влучно та гостро ганьбив Ліщинського, блискучо промовляв на шляхетних зборах...

Слимаківський нічого не помічав навколо. Він дивився понад головами людей, що безтурботною рікою пливли по тротуарах. Були між ними люди різних станів, різного віку. От пройшли робітники просто, але чисто зодягнені, півста хлопчаків і дівчаток—піонерів вистукували

такта під барабана, а пан Слимаківський плив на хвилях неймовірних мрій...

Незабаром людський потік закружляв утле тіло пана Станіслава і, як нічні примари при світлі дня, так мрії панові в базарному оточенні, вмить розвіялись. Базар за чотири роки зробився такий милий, такий рідний, що пан почував завше заспокоєння, як колись малим на лоні матери.

Він забув про гордість роду Слимаківських—годинника подарованого якимсь королем. Годинник оттут на базарі був для нього лише товаром, за який треба було в торгувати якомога більше.

Пан розіслав драну хусточку на сухому місті і з гордістю став над годинником.

Підійшов старий базарний знайомець—такий само вигнанець з родового маєтку, як і пан Станіслав.

— Ну і як, ви пане, думаєте, де ж подівся той заповіт?—пан Єрський напередодні вислухав сумну повість Слимаківського про втрачений заповіт на дядьків ліс, але щось перебило їм балачку.

— А дідько його знає! Вже б я, пане, коли б знав, так той папір не минув би моїх рук...

— Ну нічого, пане, все це мине, і лісок, хе-хе! буде ваш...—пошепки на вухо промовив пан Єрський.

В цей час очі пана Станіслава якимось мимоволі вп'ялися в натовп. Він побачив там щось

неймовірно цікаве для себе. Він якийсь час не віддавав собі відчиту, що саме він там побачив, аж потім зрозумів: між рядами «барахольщиків» ішов, розглядаючи речі, Ліщинський.

Він був добре зодягнений і, видимо, вишукував цікаві речі. Пан Слимаківський стояв, як загіпнотизований, фігура Ліщинського по трошу закривала йому весь світ...

Ліщинський наближався. Пан Єрський щось говорив Слимаківському, але той не слухав.

Ліщинський підійшов близько і, забачивши годинника, нахилився над ним, уважно розглядаючи. Він, видимо, не впізнав пана Станіслава.

Слимаківський дивився йому в потилицю, зціпивши зуби й трясучись усім тілом. Жили на його худій шиї напружилися, у висках бухали молотки й не вистачало повітря в грудях...

— Скільки хочете за це барахло? — недбало запитав Ліщинський, не підводячись.

Слимаківського обдало жаром. Він раптово нахилився і схопив годинника тремтучими руками.

— Пшя крев! Холера! — вирвалося клекотом з його грудей. Ліщинський випростався й пильно глянув в обличчя пана Слимаківського.

— Пан Станіслав?! — здивовано прошепотів він, подавшись од несподіванки назад. Видимо, лайка не дуже вразила його, а може він не зрозумів кому вона адресувалась.

Слимаківський притиснув годинника до грудей і гостро вороже дивився на Ліщинського

а той з зацікавленням розглядав його вбогу постать.

Врешті, очі їхні зустрілися — очі загнаного звіряти й одгодованого мопса, певного в своїх силах.

— Що було, то минуло, пане! Я давно збираюсь виправити кривду, що колись мимоволі заподіяв вам...

Ліщинський під гострим зором Слимаківського витяг з кешені пальта товстого гамана, покопався в ньому й подав панові згорнутого папера.

— Я давно хотів вам це передати... Покійний дядя...

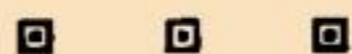
Ліщинський не скінчив. Крик неймовірного болю заглушив його дальші слова. Слимаківський випустив годинника з рук і, як віл, вражений стилетом різника в потилицю, упав на брук... Пожовклий заповіт випав з руки Ліщинського.

Счинився галас зляканих торговок. Прийшов спокійний, як Хеопсова піраміда, міліціонер. Натовп згрудився. Хтось кричав про швидку допомогу. Пузатий крамар, користаючись з нагоди, вголос лаяв радянську владу, що дозволяє людям умирати на вулиці, а пан Станіслав Слимаківський лежав на брудному базарному брукові поруч з подарунком короля та недійсним заповітом...

Годинник випинав з дірок драної хустини свої мосяжові орнаменти, немов злісно

вишкіряючи зуби на цей незрозумілий йому, але ворожий світ...

На шістдесят п'ятому крузі, коли земля почала вже звикати до нового керовника, пан Станіслав Слимаківський був збитий із земної кулі маленьким товчком.

ВИХОР У ЗАТИШКУ

Гуральня гордовито, як храм, піднесла димаря до хмар і з призирством дивиться на приплесканий до землі будинок школи. Так, певно, дивиться жирафа з височини своєї довгої шиї на вбогу черепаху.

Школа стара й ветха. Колись вона була робітничою казармою, а як не став пан держати постійних робітників, а старий будинок казарми був придатний хіба лише на дрова, заворушились у панській душі честолюбні наміри, здійснити які небагато коштувало.

Одним словом, ціною двох сажнів трухлявих дров зажив пан слави діяча та благодійника освіти народньої.

З великою пишнотою будинок був подарований земству на школу. З цього приводу багато випито та з'їдено, а ще більше довелося земству витратитись на ремонт того будинку.

З того часу, в пишному стилі кажучи, темне царство Бахуса пронизав промінь освіти, але був він немічний та блідий, і гуральня ні на крихту не збавила свого гонору.

Навпаки, димар її зробився немов вищий, і коли раніш не сягав до хмар, то зараз гордий вчинком свого пана, напевно, мішав дим

з хмарами, приємно лоскочучи божі ніздри алкогольними випарами.

Хіба могла конкурувати в такому ділі школа, навіть висунувши рекордсменом Онуфрія Петровича Лопатку? Ні. Лопатка не поступився б перед гуральнею що до алкогольних пахощів, але пахощі його були, так би мовити, призначені для земних сфер, а не для небесних.

Лопатка був учителем у цій школі з перших днів існування її. Його сивий ніс на сто відсотків виправдував близьке сусідство з гуральнею, а вдавлене чоло, що гарантувало від жодних крамольних думок, було причиною призначення Лопатки за вчителя в маєток. Доброчинність та богобоязненість були основними рисами Лопатчиної вдачі до революції. Як же ж з початку революції ці риси стали не модні, а до того ж і випить не було чого, Лопатка цілими днями гриз свою жінку, довготелесу Агафію Павлівну, обтяжену численними нащадками од трьох місяців до п'ятнадцяти років віку включно.

Коли од гуральні пройти через панську садибу та столітній парк, — дійдеш до села Корецького. Через це й гуральня зветься Корецькою.

Корецьке — глухе поліське село, в якому за сім років школу скінчило лише чотири хлопці.

Салдати зреволюційоновані на фронтах, повертаючи до Корецького, не могли сколихнути

пасивности глухого поліського села. Вони, як гарматні набої в болоті, заглухали у нетрях трясовини.

Ходячою алегорією села був дід Хведь, глухий і підсліпуватий, що за старою звичкою охороняв гуральню й школу. За працю йому ніхто нічого от уже три роки не платив, але він вірив, що пан повернеться й заплатить йому одразу.

Онуфрій Петрович жив з дідом Хведем у будинку школи, а другий вчитель, Йосип Іванович Петренко, мешкав у колишній панській конторі.

Петренка вже з рік як прислали з центру не то з народньої управи, не то з ревкому. Яка тоді була влада, в маєтку не пам'ятають.

Оселився новий вчитель в будинку на одшибі, цілими днями лежав і читав книжки з панської бібліотеки, які лишились не скурені через якийсь щасливий випадок.

Інколи Петренко ходив на село, інколи до нього приходили хлопці, і Лопатка одразу оцінив свого колегу, як особу босяцького пошибу, з якою не варт товаришувати порядній людині.

Цей погляд на нового вчителя цілковито поділяв колишній винокур Владислав Владиславович Шпон, людина огрядна, як сороковідерна бочка з перевернутим глечиком замість голови. У Шпона одна нога була на колодянці

і що -разу грузла в землю, як винокур реготом трусив своє засмальцоване черево. А причин, щоб реготатися Шпон, не дуже й шукав.

Майже що -вечора мешканці маєтку сходились біля школи, частували один одного тютюном власного виробу і, передавши всі новини, переходили до дебатів.

Лопатка був тієї думки, що найкраще демократична республіка з гетьманом або королем на чолі, а Петренко одстоював більшовиків, але не московських, а українських. Шпон участь у дебатах приймав своїм реготом і, нареготавшись досхочу, йшов собі спати.

Маєток коло гуральні з якихось причин не був зруйнований за революції, і він стояв висохлою мумією, загортаючи трухляві ребра в зеленій саван старого парку та великого овочевого саду.

Парк своїми липами заманював невибагливих поліщуків перспективами нових личаків. З цього приводу Лопатка сварився:

— До чого некультурність... це чорт зна що... обдерти живцем дерево. За це розстрілювати мало!..

А дід Хведь, зрозумівши, про що мова мовиться, бурчав:

— А на моє умленіє, коли в чоловіка пасталів нету, так хай дере на здоров'я...—А помовчавши, в тоні глибокодумному додав:

— Шкіра сильно дорога...

У школі зимою відбувалося навчання, але мляво, «як мокре говорить», бо Лопатка їздив кудись спекулювати жінчиними кохточками та власними старими штанами. Ці торговельні операції і були матеріальною базою його існування.

Петренкові спекулювати не було чим, проте, він часто зникав днів на два, на три, а прийшовши додому, купував мішок картоплі і живився нею до нової одлучки.

Куди ходив, де бував Петренко, ніхто не знав, а сам він нікому про це не говорив. Шпон і Лопатка кінець - кінцем прийшли до думки, що Петренко агент якоїсь партії, може навіть чекіст, приставлений доглядати за ними. Тому розмовляли з ним обережно і в суперечці, нападаючи на Петренка, на всякий випадок хвалили існуючу владу.

Шпон нікуди не їздив, сидів дома, маючи власні корови, свині, птицю та економку Настю, що перейшла до нього по праву спадкоємства од пана.

Крім того, сусідня сільська громада доручила йому доглядати колись панського, а тепер громадського бугая.

Цей бугай, на ім'я Нерон, був предметом Шпонового закохання. І як приводили селяни своїх миршавих корівок до бугая, Шпон з задоволенням ляпав себе по череву, од сміху дригав колодянкою й неодмінно казав:

— А все ж наше зверху. Го - го - го!..

Революція старанно обминала впродовж трьох років і Корецьку гуральню з маєтком і сіре село Корецьке. За три роки нічого не змінилося, і можна було подумати, що старі порядки не розтровошено й викинуто на смітник, а лише чинність їх на який час припинено.

Староста сільський, Максим Тюхтій, як і три роки назад, скликав людей на сход до зборні, по неділях після обідні пив чай у сусіднього приходського попа Михайла, а як заїздили до Корецького вийськової частини за підводами, Тюхтій з мальовничим адміністративним патосом лупцював своїм «старорежимним» костюмом односельчан, що уникали поїздки «у підводи». За це він мав завжди подяку військових, незалежно від їхньої політичної приналежності.

Під знаком припинення, а не руйнування старого ладу, непомітно прошкандибали три роки, а за ці три роки було дві події, що одзначали хід історії. Перша, коли ділили дві тисячі десятин панської землі. Друга, як пішли Корецькі хлопці «гетьмана вигонити» та й поробилися більшовиками. Цим тільки й одзначувалася революція, якої поправді, в Корецькому не було, а прислали її готовеньку через волость із центру...

Хлопці, пішовши на гетьмана, не повернулись, так само, як і попович Гриша, що зорганізував їх. Тільки через людей дізнався піп, що його Гриша перейшов до більшовиків. Кожної служби поминає з того часу піп

«блудного раба воїна Григорія» та молиться про «навернення на путі праведні» його.

В маєтку по різному ставились до подій. Лопатка мовчав і тільки збільшив порцію лайки на адресу жінки. Петренко, що ввесь час шептався з поповичем та хлопцями, не пішов чомусь з ними, а Шпон обережно підходив:

— А я думав, що й ви підете... Я б і сам пішов та нога...

— Ні, — муркав Петренко, а що «ні», не пояснював.

Потім Шпон казав Лопатці:

— Боюсь я цього Петренка... Що воно за іден?

Не сколихнулось Корецьке й за деникінського наступу. Біла армія не дійшла до нього верстов за п'ятнадцять, і мовчазні мрії обережного Лопатки так і не справдилися.

А в двадцятому році, як наступали поляки, Шпон стратив рівновагу. Казав Шпон Лопатці та Петренкові з таким виглядом, ніби він вів польську армію на Україну.

— Пождіть, поляки навчать, як лад встановляти. Поляки зроблять під оріх...

Лопатка підтакував, Петренко, кусаючи вуса, буркав сердито:

— Буде й полякам те, що німцям було. Битимемо, аж пір'я летітиме.

Шпонові жирні очі бігали як роздратовані миші:

— Ви, пане Петренко, придержали б язика, щоб не довелося прикусювати згодом!—Шпон увіходив у ролю представника пануючої нації.

— Так? А хто нещодавно казав, що більшовики молодці? Га?

— Для дурнів було казано!—Шпон почервонів од хвилювання.

— Ах ти пшаче опудало!

Шпон стрибнув до Петренка на своїй колодязці й, певно, упав би, коли б його не підхопив Лопатка.

— Заспокойтесь, Владиславе Владиславовичу, охота звязуватись з цим хуліганом... Плюньте, — нашіптував Лопатка Шпонові, ведучи його до хати.

З того часу Петренка обминали. Віч - на - віч Лопатка говорив Шпонові, мрійливо підводячи очі:

— Ех, і вип'єм же ми з паном, згадавши старі добрі часи. — І довго й нудно розповідав, хто в його роду був поляком.

— Буде це Польща, а не Україна. По Дніпро одійде під Польщу, — майже з дитячою радістю повторював Шпон.

Про Петренка не згадували.

Одного разу, як мешканці маєтку спали по обіді й тільки Лопатчиха воювала з непокірливим плем'ям своїх синів та дочок, до гуральні підійшов отець Михайло й Тюхтій:

— Добридень, Агафіє Павлівно, — добродичинно привітався отець Михайло.

— Трясця вам у печінки, ідолова дітвора... чисто увесь город запаскудили.

Піп удруге привітався.

На цей раз Агафія Павлівна почула й одразу змінила роздратований вираз на привітний:

— Добридень, батюшко! Ви пробачте мене, так клята дітвора сердить, так сердить...

— Нате вона й дітвора, — подав голоса Тюхтій, — ви краще викличте до нас Онуфрія Петровича.

— Та заходьте ж до хати...

— Ні, ми тут подождемо. Ми з пан-отцем не надовго й по ділу...

Вийшов заспаний Лопатка, покликали ще Петренка і з виглядом людей, що затіяли державну змову, пішли всі четверо до порожньої шкільної аудиторії.

— Панове, я маю до всіх вас пильну справу, дуже важне діло... — почав піп і замовк.

Всі очікували на дальші слова. Прокашлявшись, піп виклав причину своєї візити.

Поляки наближаються і жорстоко карають не тільки більшовиків, а й їхніх родичів. У па син більшовик, а в Тюхтія так само, а про Петренка й говорити нема чого. Всі кажуть, що він сам більшовик. Та й про Лопатку плещуть, ніби він допомагав селянам землю панську розміряти, а за це може сильно вгоріти!..

— Часи такі, панове, що суду правого не жди, як що — розстріл... — закінчив пан-отець свою промову з сумом у голосі.

«Через сина в денце стукає, чорт гриватий», думав Петренко. Що до політичної благонадійності він був найбезнадійніший. Він мав підстави для переконання, що поляки його не помилують, а тому не мав навіть охоти вишукувати спосіб легалізуватись при них. Тюхтій мав сина в більшовиках і дуже тішився думкою, що не в нього одного таке нещастя, а навіть і в такої людини, як «батьюшка». Піп же найдужче боявся, що поляки-католики будуть мати сина за причепку до православного попа.

— Що ж ви робити думаєте, отець Михайло? — запитав Петренко.

— А я думаю, що треба нам зустріти польсько-українське військо з корогвами-святощами, хлібом-сіллю та й із дзвоном церковним, а для цього треба нам умовитись...

— Так, так!... — запобігливо підтакував Тюхтій.

Лопатка й Петренко якийсь час мовчали. Перший заговорив Лопатка, вісякавши червоного носа в хустку непевного кольору.

— Воно так-то так, а як після поляків знов більшовики прийдуть?

Це запитання повисло на мовчанці присутніх. Петренко нахнюпив білі брови й думав. Тюхтій колупав костуром підлогу, а піп дивився у вікно на горобців, що безтурботно вовтузились на бузковому кущі.

— Плювать мені на поляків, я сьогодні у повстанці йду! — сердито буркнув Петренко.

Хід думок у отця Михайла під впливом цих слів круто змінився. «А що, коли цей Петренко справді більшовик... та коли поляки не вдержаться?» Одвівши очі од вікна, він дипломатично відступив од своєї пропозиції.

— Звичайно, панове, поляків можна було б зустрічати з почестями за-для того, щоб вони не катували бідних селян, але я не настоюю...

— Так, так!—хитав головою Тюхтій.

— А я так думаю, що краще сидіти нам усім по хатах і не рипатись!—Це рештки непропитого здорового глузду взяли гору в лопатчиній голові.

Питання було вичерпано. Умовившись захищати один одного, як до чого дійдеться, нарада розійшлась.

Надворі отець Михайло, взявши під лікоть Лопатку, пошепки казав:

— Ви, Онуфріє Петровичу, попрохайте Шпона, щоб він замовив своє слово. Він же поляк..

Петренка на другий день у маєтку вже не було. Він пішов, захопивши свою торбу і ні з ким не попрощавшись.

Десь із північного заходу далекі гармати гепали немов ступи, обтрушуючи просо. А дні проходили тривожно і по новому напружені.

Раз приніс Тюхтій чутку, що в десяти верствах зупинилося більшовицьке військо. Відступають. Про Петренка казав, що той був на селі й подався з десятком корецьких хлопців на Чернечу Оболонь. Кажуть, поляків будуть бити..

На обіді наступного дня прибули квартир'єри і крейдою списали всі двері в маєтку. Тут тобі штаб, тут тобі команда розвідки, а далі роти, батареї, ескадрони...

Шпон не виходив із хати, аж доки не прийшла пора по господарству поратись. Надів драні штани на живу ногу, а колодянку любовно оголив, як талісмана проти злого більшовицького духу...

Надворі димилися вже походні кухні. Прибув штаб і розташовувався в панському будинкові...

Двір оживав що-далі більше.

Шпон пішов напоїти Нерона. Кілька червоноармійців оглядали бугая, хапали його за зад і сміялись.

— Братва, кому порція мала!

Нерон сердито брязкав ланцюгом і поводив налитими кров'ю очима.

— Товариші, не чіпайте бугая, він зірвється може!

Всі подивились на Шпона.

— Не лякай, папаша, ми лякані—відгукнувся той, що запитував про порцію.

— Чий бугай?—звернувся до Шпона високий червоноармієць, видимо, командир.

— Громадський... Корецької громади...— Шпон кляв у душі той час, коли задумав поїти бугая.

— А ти хто?

Шпон пояснив.

— Так от, цього бугая ми зараз шльопаємо, розумієш, папаша?

Такого звороту не сподівався Шпон.

— Та ви краще... той... візьміть у селі... теляток там... чи бичків... Це ж бугай породистий... медалю на виставці...

— Брось, дядя, залівать. «Породистий»!.. Ми породистих людей шльопаємо, а він, в три Христа його мати, за бугаєм плаче!..

Високий, виходячи з сараю, наказав:

— Щоб порції на обід усім були!

Шпон тремтів, як зламана ресора. Колодянка стрибала по цегловій підлозі, наче її одкидало од землі електричним током.

Після двох пострілів велика туша Неронова гепнулась на дощату підлогу, а з рота та ніздрів потекла густа чорна кров.

— Готово! Свіжуй, хлопці!

Шпон лишив відро в сараї, не сила було нести і, хитаючись, пішов додому.

— Теж бугаєць! Породистий! — почув він услід.

Не врятував Шпон панського бугая. Лопатка в той день не виходив з хати, прикинувся хворим, з якої причини у Лопатчихи в борщі варився порядний шмат бугаятини: командир прислав «хворому вчителю».

Удосвіта з маєтку рушали червоні частини, лишивши по собі купи попелу там, де стояли походні кухні, шматки соломи та неприбрані кендюхи Неронові.

Два дні нікого не було, а на третій до маєтку заскочило з півста польської кінноти.

Перед цим Лопатка й Шпон розмовляли на ганку коло школи. Розмова не одходила далеко од забитого Нерона.

— Коли б не нога, сам би пішов бити цих вошопрудів...

Шпон за ці два дні схуд, але зараз очікування «своїх» бадьорило його.

Забачивши кіннотчиків, він побіг їм назустріч, але почув вигук:

— Стій, пшя крев... — і зупинився...

Офіцер під'їхав до Шпона, поперед наказавши підвести руки догори.

Тільки вияснивши, хто такий Шпон і наказавши обшукати його кешені, офіцер дозволив йому опустити руки.

— А то хто? Більшовик? — вказав офіцер нагаєм на Лопатку.

— Ні, пане офіцере, то не більшовик. Більшовики втекли...

— Обшукати двір...

Шпон удостоївся частувати у своїй господі пана капітана горілкою, прихованою «на всякий випадок». Від'їжджаючи, офіцер стиснув руку Шпонові.

— Ви, пане, як що — сповіщайте...

Після цієї візити проходили дні й тижні, а до маєтку ніхто не заїздив. Не з-руки було та й нецікаво. Але Шпон чекав, що ще хтось із «своїх» його одвідає й дочекався.

Як цвіла вже картопля, а баклажани вилискували на сонці масними ребрами, промайнула непевна чутка: поляків б'ють, поляки відступають.

— Не може того бути!— тупав Шпон колодянкою і ввечері пішов до отця Михайла.

— Кажуть, Владиславе Владиславовичу, — сумно хитав головою піп.— Кажуть ще, що ваш Петренко на Чернечій Оболоні босоту збирає проти поляків.

Отця Михайла за поляків не чіпали, так само, як і Тюхтія, що сидів саме тут.

— Люди кажуть... Збаламутився нарід, не знає чого йому треба.

— Ав Корецькому тихо?— поцікавився Шпон.

— Як на мене, то тихо, не чувати чогось такого, а от Вишнянку поляки спалили, потому коло Вишнянки у лісі двох поляків забито... Як на мене, так не по-правді це, хоч і сволоч нарід!..

— Я, пан-отче, хочу пару коней та бинтюга купити, то пак, виміняти на свої корови...

— А це можна. Зараз кожен ладен коней здихатись, щоб у підводи не їздити...

Додому вертався Шпон з твердим наміром їхати в Польщу.

А чутка про відступ поляків була не дурна. Незабаром стало чути гарматні вибухи і з боку Дніпра і з півдня.

Шпон спішно ліквідував своє господарство. Пара коней і новий віз стояли в сараї там, де були раніш корови та свині.

Надвечір одного дня, як збирався вже Шпон виїздити, чути стало у маєтку рушничну та кулеметну стрілянину, а вночі пройшли повз маєток польські частини.

Шпон не спав цілу ніч, а ледве на світ позначилося, навантажена хура з двома людськими постатями вирушила з панського двору.

Лопатка прокинувся рано. За маєтком чітко стукотів кулемет.

— Гашко, буди дітей та веди-но швидше до льоху — гукав він жінці, а сам похапцем одягався.

Не встигли сховатись, як над парком вибухнув гарматний набій, потім другий, третій...

Кулемет замовк, а згорблені жахом польські жовніри перебігали в яр на протилежний бік маєтку.

У вогкому льохові Лопатчина сім'я збилась у найдавший куток. За кожним вибухом кричали діти, а Лопатка хрестився і втягував голову в плечі.

Незабаром у отвір дверей помітив Лопатка дим. У дворі щось горіло.

Що життя, коли в хаті можуть погоріти убогі лахи, без яких Лопатчиній сім'ї і голод і холод?.. Вискочив Лопатка зі схованки і похапцем почав виносити з хати до саду майно...

Через маєток бігли якісь люди, щось кричали йому, але вчитель не звертав уваги ні на

людей ні на постріли... Думками й тілом він був з перинами, ковдрами та стільцями, що виносив він їх до саду. Коли ж не було чого носити, сів Лопатка на діжку й закам'янів.

Вже як пройшли лави червоних і дотлівали рештки спаленої гуральні, а сонце десь на заході доганяло втікачів, Лопатка очуняв. Пострілів не чути було. Жінка з дітьми метушилася між садком та будинком школи, що лишився цілий, і Лопатка почав допомагати заносити речі.

Взявши мішка з житом на плечі, він побачив, що по дворищу, прямуючи до нього і спираючись на рушницю, шкандибав Петренко.

Одна нога його була без чобота, обмотана полотняним рушником, через який просякала кров.

Лопатка широкими очима дивився на Петренка. Сизий ніс йому зблід, немов його хтось намазав крейдою. Жінка й старші діти палахливо збилися до купи.

Коли Петренко підійшов ближче, Лопатка поставив мішка на землю:

— Що це у вас з ногою?

— Трохи поляки у лісі подряпали... та й бо-
лить же клята! — скривився він і сів на
мішка.

— А Шпон поїхав... — не знаючи, що каза-
ти, промовив Лопатка.

Петренко з легенькою посмішкою подивив-
ся на нього:

— Поїхав та недалеко... Під лісом з простріленою головою лежить... манаття коло нього.. Певне, поляки, однімаючи коні, пристрілили... Втікати їм швидко довелося...— Петренко скривився од болю...

В цей час близький грім хряснув і розлігся тисячами лун в вогкому вечірньому паркові... Земля задрижала...

Лопатка од жаху впав на землю, а Петренко, забувши про ранену ногу, підскочив з мішка.

Над гуральнею піднялася хмара попелу й диму. Димаря не було...

Коли спала курява, перевів Петренко очі на школу. Вона стала ніби вища, а перекошені вікна її гордовито дивилися через руїну в далечінь полів...

ВИПАДКОВА СМІЛИВІСТЬ

Тобі доводилось бачити, як некрасиве лице раптом запалюється якоюсь внутрішньою силою, якимсь сяйвом?..

— Огнем, — поправив Кельмер.

— Ну, огнем і стає прекрасне... Або запевний боягуза стає сміливим, відважним або, навпаки, уславлена хоробрістю людина лякається якоїсь дурниці, болонки, наприклад, або миші...

— Буває, — промимрив Кельмер.

Серьога лежав голічерева, закривши голову брилем од пекучих промінів кримського сонця. Вони вдвох обрали для себе цей глухий закуток узбережжя, де можна було, шануючи суспільну пристойність, не надягати на себе різного ганчір'я.

— Я для власного вжитку навіть терміна вигдавав: випадкові змінення. Наприклад: випадкова краса або випадкова сміливість.

— А теорії тієї випадковости ти не вигдавав?

— Ні, але причиною, певно, є якісь незнані ще фізіологічні процеси, чи там емоції. Чорт його знає!

Сонце присмажувало їхні голі тіла, а на пісок набігала незрима хвиля і, немов соромлячись голих парубків, бігла назад у море.

— А дурні коли - небудь бувають випадково розумними? — єхидно запитав Кельмер.

— Розумними... бувають, а от дотепними — ніколи, — одрізав Серьога і замуликав під носа свою улюблену співанку.

Кельмеру не хотілось говорити, але він не одмовився б послухати, щоб хоч трохи розвіяти нудоту пекучого кримського дня. Серьога сопів і намагався закинути ногу на потилицю.

— Днів через чотири буду закидати ногу... на три сантиметри не доношу...

Ліг, але помовчав недовго.

— Теоретично я припускаю багато випадкових змінень, але на собі перевірів лише випадкову красу та випадкову сміливість... Про перше не розкажу — однаково не повіриш, а про друге, коли хочеш...

— Просим, просим, товариш Серьога!..

Серьога ще раз нагадав нозі, що їй через чотири дні треба бути на потилиці, переклав бриля на праве вухо й почав:

— «Місце дії — Правоборезжя, час революції, — рік другий. Я був тоді «співчуваючим», але разом з 90% населення не вірив, що в нас буде радянська влада...

Одного разу мені передають папірця: «Пропонується і т. д. негайно виїхати в м. К., інструкції та документи одержите в повітнаросвіті»...

Щоб у мене була особлива охота кидати насижене місце в губерніяльному центрі я б не сказав, але наказа треба було виконувати.

У повітнаросвіті мені пошепки сказали, що вчителі «гімназії» в К. – елемент ненадійний, наросвіта їм не довіряє і хоче між ними мати свою людину... Одно слово, на другий день я їхав у глухе поліське містечко, околиці якого уславилися найлютішим політичним бандитизмом.

В школі мене зустріли холодно. Учителі дивляться підозріло. Дух, я тобі скажу, такий, що хоч сокиру вішай».

– Ти без сентенцій, ближче до діла...

– Не перебивай. «Поселили мене у окремії кімнаті в школі, в учительському флігелі мовляв, вільних помешкань не було. Пізніше я довідався, що помешкання були та мене певно, боялись.

Вночі якось моторошно було сидіти одному у великому неосвітленому двохповерховому будинкові колишньої гімназії. А кімната моя на другому поверсі, вікнами у старий парк...

Пішов би посидіти до когось з «колег», так куди тобі!.. Не встигне сонце зайти, як вже виконці на гак, двері на двохпудові засови і сплять, як хаврахи зимою...

Освітлення – каганець. Одно слово, «обстановочка» довела мене до того, що кинув я вірші писати й давай романа наярювати...

А діло було в -осени, діти до школи не ходили. Пробував з учителями розмовляти – нічого не виходить. Спочатку не розумів, в чім справа, та випадково почув розмову двох

учителів: — «Ви з ним обережніш, він ко-му-ніст, мені в наросвіті казали»... — «Та невже?» — «Так його й послано сюди, щоб про нас розвідав»... — «Та він же українець... і вірші пише»...

Була тоді така гадка, що українець не може бути комуністом, в це, як у догму вірили всі патріотичні кооператори, учителі та автокефальні попи.

Тепер я розумів, чому мене жахаються, як чорт ладану, ці індивіди.

Хоча я тоді й не був у партії, але доводити, що я, мовляв, не партієць, я не хотів та й не варт було — однаково не повірили б.

Навколо містечка в лісах шугали банди, сидіти партійцю в містечку неможна було, а коли хто й заскакував «порожнем», то з фальшивкою в кешені на всякий випадок, а більше з кооперативними мандатами.

Ну й часи були! Я обміркував своє плачевне положення і на всякий випадок готував шляхи відступу. Вікно моєї кімнати виходило в старий парк і я придумав: купив довгого міцного мотузка, примоцював до ліжка одним кінцем і всього його згорнутого підсунув під сінник. Планував так: коли почнуть ламати двері, спушись у парк по верьовці, а там тільки й бачали!..

Одного разу умивсь коло ганку, а завшколою такий старий пацюк з гімназіяльних учителів підійшов та й каже: — «Ви, колего,

поїхали б до міста, вам, як комуністові, тут небезпечно... Отаман Підлужний цю ніч у містечку був... про вас питав...

— Гаразд, кажу, — нехай собі... І намілюю з особливою експресією обличчя... Плювати, мовляв. А серце моє вистукує, мов підрядилось до ста п'ятидесяти на хвилю догнати».

— Я, знаєш, не з дуже хоробрих... Нерви, той...

— Охоче вірю, доказів не треба, — вставив Кельмер.

— Ну й вір, плювати мені на твою віру... І Серьoga смачно плюнув через губу.

«Першою думкою було втікти, а згодом перейначив. Сміялись будуть...

Днів два нічого не було чути і я заспокоївся. Раз по обіді лежу в себе в кімнаті, коли це той пацюк учитель у двері: — «Дозвольте зайти». Увійшов, погладив миршаву борідку: — «Колего, я мушу вас попередити... Отаман Маховий у містечку»... І таким, знаєш, голоском, і з такою, знаєш, усмішечкою, що я, як із цепу зірвався: — «Ну й плювати! Вас Маховий послав, чи що?» Це вже, щоб налякати, але хто більш боявся в ту мить невідомо»...

— Та, певно ж ти, — вставив знову Кельмер.

— Не завважай... вчитель мій зблід, руки й ноги затряслися: — «Що ви, колего? Я старий революціонер!»... і заплакав. Попоморочився я доки випровадив.

Увечері пробував, чи міцно верьовка прив'язана до ліжка, додав декілька вузлів, щоб легше було спускатись і, завісивши вікно, сів писати листи».

— На чорта?—не стерпів Кельмер.

— А я й сам не знаю. Це мабуть так само, як людина, утопаючи з кораблем, кидає у море пляшку з листом. Нехай, мовляв, люди знають, що втоп благополучно!

«Одно слово, сів і пишу. Коли чую, хтось мацає за клямку моїх дверей. Потім тихенько стукає... Ну, думаю, знову пацюка чорти принесли...

«Одмикаю двері, — якийсь незнайомий чоловічок.— «Я вам, пане Х., не завважаю?» До кімнати увійшов інтелігент, яких багато в глухих містечках. Люстриновий піджачок, вишита сорочка з традиційною стьождкою замість краватки. Так одягаються містечкові кооператори, учителі та дячки.

— Прошу сідати, товаришу, я до ваших послуг.

— Дякую, пане. — Він уперто не казав «товаришу» і я це одразу помітив.

Сідає він коло столу, витягає з кешені «погана» і кладе коло себе. У мене душа подвоїлась (п'яте число п'ятка), серце зупинилось, мовляв, однаково на хвилю раніше чи пізніше, яка різниця?

— «Я, пане,—отаман Підлужний».—В голові промайнуло одне слово, як блискавка... «амба»...

Запевняю тебе, що ні дитинства, ні татка з мамкою я в ту мить не згадав. В уяві моїй крутилася верьовка, прив'язана до ліжка, зав'язувалася тисяччю вузлів і петель. Даремно я на неї витратив три фунти соли:

— Ви, пане Х., письменник, я читав ваші вірші в журналах. Так от я хочу, щоб ви проглянули оце... — Він подав мені грубий зошит, дрібно списаний олівцем.

Серце несміливо почало стукати, а мій мозок жваво шукав виходів.

— Ви залиште, я прочитаю...

— Ні, ви зараз прочитайте і скажіть свою думку...

Я вважав зайвим сперечатись, — семизарядний доказ був на боці мого клієнта.

Зараз не пам'ятаю я вже тих віршів, знаю тільки, що дісталось там «жидам», і «москалям», і «запроданцям», і «зрадникам». Апелювалось і до «батька Тараса», і до «нені України». Читав я ті вірші довго і старанно, як ні до того, ні після того нічиїх віршів не читав. Коли я дочитав до кінця, мозок мій запрацював над «формулою переходу».

— Безперечний талант! Але вам слід працювати над собою, шліфувати свій самоцвіт, тоді він буде сяяти всіма барвами веселки... а загалом — хороші вірші!

— А ви з усім тим, що там написано, погоджуєтесь? — Я помітив ледве помітну усмішку на кінчиках губ.

Я відчув у цьому запитанні гостру образу. Він, цей бандит, знущався наді мною! У мене виросла уперта твердість людини вищої раси, що ні на крок не поступиться своєю гідністю.

— Ні, я ні з чим написаним не погоджуюсь. Я говорю про техніку віршу, а не про зміст!».

— Що до техніки твердості у вищої раси не вистачило?—ехидно запитав Кельмер.

— Ну, збрехав, і ти б збрехав... огризнувся— Серьога.

«Встав мій гість, взяв «ногана» та й каже:

— Ну, звичайно, виж ко-му-ніст?..

Коли раніш жах був розвіяний читанням віршів, то тут я несподівано відчув сміливість. Ех, хороше бути сміливим!.. Дивлячись йому у вічі, я одрубав:—«Так, я давно комуніст!..

Він зробив крок до мене. Я стояв, як кам'яний.

— До побачення—стиснув він мені руку.— Перша людина сказала мені у вічі, що він комуніст.

Я чув, як він ішов по сходах і палив сірники. Моя випадкова сміливість випаровувалася із швидкістю етеру і я не знав, до чого братись, чи до верьовки, прив'язаної до ліжка, чи до дверей, щоб забарикадувати їх. Мене схопила млявість і я відчув величезне зне-силля. Ледве замкнув двері, погасив каганця, впав на ліжку і, не роздягаючись, заснув.

Чи довго спав, не знаю. Проснувся раптом. Далекі постріли лунали з боку залізничної

станції. Сон вилетів з голови і мене охопив невимовний жах. Тікати, негайно тікати.

На дворі сіріло, коли я з клунком вийшов на подвір'я школи. Швиденько переліз паркана, щоб не йти вулицею, і подався порубаним лісом до станції.

Станція од містечка в п'яти верствах, але мені ті п'ять верств здалися за півверстви. Зупинився коло стрілки, щоб перевести дух. Тиша навколо, лише за поворотом чмихав паротяг. «Певно маневровий»,—подумав я й повернувся йти до станції.

Раптом клацання затворів: — «Стій!» — Я зупинився. З-за кущів вийшло два дозорці, червоноармійці.

Довго розпитували, оглядали документи, мацали мого клунка, кешені. Все гаразд.

— Ходімо з нами! — Пішли за поворот, де зупинився панцерний потяг.

Та ж процедура перевірки документів та мого клунка. Коли ж переконались, що я не бандит, а цілком порядна людина»...

— Вони жорстоко помилялись.

— Будь ласка, Кельмер, без дотепів, вони мені набридли!

«Я довідався, що цієї ночі бандит Маховий напав на станцію, забив трьох агентів Ч. К., а службовці розбіглись.

Я прийшов на станцію. Каса була розбита. Телеграф так само. В залі III класи розкидано квитки. Бандити порались не одну годину.

– А де ж забиті?

– А вони в кінці перону.

Я пішов туди й побачив трьох замордованих людей. Обличчя їх були суцільною кривавою масою, ноги без чобіт... Але що це?.. На одному я побачив знайомий люстриновий піджачок і вишиту сорочку з стьошкою»...

– Цеб-то? – спитав Кельмер і на обличчі йому промайнула допитливість.

– Перевірочка, братіку, я ж людина з «микулим»...

ПРЕЗИДЕНТ КИСЛОКАПУСТЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

ВСТУП

Це було за тих часів, коли добродійному бухгалтерові легше було зробитися бойовим генералом, а дячкові—президентом республіки, аніж зараз знайти посаду безробітному діловодові.

Це було за тих феєричних часів, як директори банків висвячувалися на попів, волосні яриги робилися дипломатами, а попівни—анархістками.

Це було за тих часів, коли карат кухонної соли коштував дорожче, ніж карат діаманту.

Це було...

Але годі лірики!

Читач уже знає, коли це було. Звичайно, той читач, що за останні десять років не був фермером у Австралії або ковбоем у Мексиці, чи-то вождем чорношкірих у Полінезії, а мешкав на території України примірно між 41° та 52° північної широти і 25° та 40° східньої довжини (од Пукова).

Я не стану в цій правдивій історії чогось прикрашати домислом або додавати свої письменницькі вигадки. Ні, я правдиво та чесно

розповім історію Президента Кислокапустянської республіки Максюти Максютовича Швайки колишнього члена Кислокапустянського уряду й сенатора.

Що правда, я заміняю географічні назви-ська та ймення дієвих осіб на вигадані, але так завше роблять порядні письменники, до числа яких, я гадаю, є підстави зарахувати й мене.

Та не лише охорона письменницьких традицій та добродійності примушує мене не вживати дійсних імен, а й міркування, які викликало зауваження Максюти Максютовича, що він висловив його так :

— Звичайно, можете вживати і власних імен, але, знаєте, неестетично, неетично та неприємно, коли порядного пролетарського письменника буде лупцювати якийсь люмпен, хоча б і з президентським стажем у минулому...

Недвозначність цього зауваження усунула вагання що до вживання дійсних імен, тим паче, що автор цих рядків не хотів бути приводом для буржуазних газет, які його особистий конфлікт з експрезидентом могли б роздути на своїх сторінках до розмірів величезного повстання проти радянської влади на Україні.

Мушу тут попередити своїх шановних читачів, що свідчення Максюти Максютовича Швайки трохи не відповідають даним, що їх одержав я з інших джерел, тому дозволяю собі виступати в таких випадках арбітром і

компетентно вирішати—на чийому боці правда. Але це втручання повстає на ґрунті щирого мого бажання послужити істині.

ОПОВІДАННЯ МАКСЮТИ МАКСЮТОВИЧА
ШВАЙКИ

Я ніколи не сидів у тюрмі, завше повертав борги, що-неділі міняв білизну і всіма ознаками був цілковито порядна людина. Я кажу «був», але не тільки був, а й зараз є. В цьому я твердо переконаний, як Саваоф у своїй безперечній святості.

Я завше стояв осторонь од людей, сумління яких слід би було що-суботи носити в хемічну чистку.

Але часи настали інші, й мені довелося близько стояти до Яська Голомозого, перед сумлінням якого чистильщики з усього світу були б безсилі.

Як не була ще Кислокапустянка столицею республіки, писарював я у волості. У неділю, після трудів тижневих, ходив до церкви, а після обідні у пан-отця Гервасія пили по чарці... Увечері звичайно пулечка, а там і спати. Життя котилось повільно та лагідно.

Аж настала війна і вся добродійність нашого Кислокапустянського життя пішла на марне. Незадоволення війною жіночого племені виливалось у бурхливі сцени, а по штату вся бурхливість жіночого сказу падала на мене. Дійшло до того, що мене, літню людину, поважного громадянина своєї батьківщини,

побили одного разу салдатки... А як підеш на люди, коли тебе баби побили?..

Отець Гервасій, як не картав розпусту з амвону церковного, а населення на рахунок «незаконних сожителств» збільшувалось в далеко більшій пропорції, ніж раніше.

Ясько Голомозий виматюкав свого батька крамаря Ярофія Махтодовича і сказав, що піде на фронт і буде прапорщиком...

Коли ж дочка пан-отця Гервасія втекла з блискучим земгусаром, то ми, тоб-то я, отець Гервасій та Ярофій Махтодович, вирішили, що певно буде революція. Так воно й сталося...

ЩО АВТОР ДУМАЄ З ПРИВОДУ ЦЬОГО

Максюта Максютрович говорить не по суті. Така вже звичка хуторян починати од Адама. Навіщо нам здалася попівна, що втекла з земгусаром, та відомості про збільшення населення в Кислокапустянці в наслідок війни? Гадаю, що це все має лише віддалене відношення до пізніших кислокапустянських подій і їх далі можна не подавати.

Будемо говорити по суті справи.

ПРОМОВА ЯСЬКА ГОЛОМОЗОГО ТА ОБРАННЯ ЙОГО НА ПРЕЗИДЕНТА

Уважаючі громадяни, громадянки й дівчата! Ваші чоловіки кров проливали! Ми не якісь публічні жінчини, а громадяни, ми не хочемо їсти сочовиці, а потому, як ми не

хочемо їсти сочовиці, а хочемо бути вільними громадянами, то хай живе демократичеська республіка і щоб на всіх землі хватило!

Я не який-небудь більшовик, я друг народу і скажемо, приміром, коли мене не проізвели на прапорщика на хронті, так хочу я революцію робить, а ті хлопці, що он там під повіткою сидять, то мої товариші, і вони за вас постоять, коли ви будете мене на президента наставляти!

Я не якийсь волоцюга, а як батько мене прокляв, так він буржуй і трясця його матері в печінку, а которі салдати, мусять нас піддержати, бо ті, що кров проливали, більше землі получать...

А на станції ще є сто чоловіка, а хто несогласний зо мною і за буржуїв стоїть, той каятиметься!

Товариші салдати й салдатки, котрі народню власть піддержують, будуть найголовнішими людьми...

Так кричіть, которі согласні, ура!

Промова кінчилася з помпою. Яська качали. Салдати були завдоволені з політичної декларації Яська Голомозого, але питання про обрання Яська президентом проведено було туманно та невиразно, виразности ж обранню надав сам Ясько. Притримуючи одірвану при качанні полу шинелі, він зійшов на ганок і проголосив:

— А так як вибрали ви мене, значить, президентом, то буду я вами править, а котрі

буржуї та несогласні та котрі більшовики і смущають народ, так наші їм хвоста вкрутять!

З вигуками—«хай живе вільна та ні од кого незалежна Кислокапустянська республіка!» — народ розходився по домівках, а Ясько Голомозий поїхав на станцію.

СУМНІВИ ІСТОРИКА

Я не знаю, як записати у літопис події два факти з історії Кислокапустянської республіки. Вірніше, в якій хронологічній послідовності? Факти такі: 1) заснування республіки та 2) обрання президента.

Коли виходити з початку промови Яська Голомозого, то виходить так, ніби республіку засновано до його виборів, але вперше згадується Кислокапустянська республіка у вигуках народу Кислокапустянського в кінці промови Яська Голомозого—«хай живе вільна та ні од кого незалежна Кислокапустянська республіка», що говорить за зворотню послідовність.

Лишаємо це питання, як матеріял дискусійний, для майбутніх поколінь.

ПЕВНІСТЬ АВТОРА

Точно відомо, що будь-яких виразно визначених кордонів Кислокапустянська республіка не мала. Територія її нагадувала масну пляму на папері, бо повільно зникла десь за межами Кислокапустянки разом із зменшення

політичного впливу Кислокапустянського республікансько-демократичного уряду та президента Яська Голомозого.

ПОДІЇ, ЩО ПРО НИХ ЗГАДУВАЛОСЬ

Повз Кислокапустянку проходить вузька залізнична колія, що й була причиною таких подій.

Одного літнього ранку хрипкий паротяг привіз, із швидкістю трьох верстов за годину, чотири теплушки і в безсиллі зупинився в трьох верствах, не доїзжаючи до ст. Кислокапустянки. В теплушках і на теплушках, і під теплушками, і на паротязі, і спереду, і ззаду містились люди в сірих шинелях. Пасажирна площа потягу була використана дбайливо не менш, як на 250⁰/₀.

Як ми зазначили раніше, потяг зупинився за три верстви од Кислокапустянки, і паротяг безсило чмихав всіма своїми отворами.

Ні до чого не призвели бадьорі вигуки — «Крути Гаврило!» та «Дайош Кислокапустянку» з не менш бадьорими додатками рефренового характеру. Паротяг, видимо, назавжди втратив динаміку.

З пропозиції Яська Голомозого в одній теплушці було одноголосно ухвалено «накрисати сапатку» машиністові, що саботує революцію в особі 350 найліпших її представників.

Ухвалу підтримало населення інших теплушок, але виконати її не довелося — машиніст

лишився до кінця саботажником, саботнувши востаннє ухвалу 350: він благополучно втік, захопивши на всякий випадок з собою і «сапатку», що її торкалася ухвала.

Обуренню не було ќраю. В запальній промові Голомозий запропонував протестувати проти вчинків контр-революції і в ознаку протесту перекинути потяга під откос, а самим іти пішки.

В такий спосіб було утилізовано енергію обурення, і потяг вузької колії за чверть години лежав на схилі насипу, в німому благанні підносячи до неба колеса.

Але небо мовчало і лише сонце реготалося безгучним золотим реготом і над перекинутим потягом, і над людьми, що бадьоро ступали до станції Кислокапустянки.

МАКСЮТА МАКСЮТОВИЧ ГОВОРИТЬ ПО СУТІ

... Із станції Кислокапустянки давно всі розбіглись, за винятком сторожа та телеграфіста. Цим нікуди було тікати, і вони з вправністю досвідчених стратегів маневрували поміж хвилями революції і до цього часу не були загнані в тупик. Коли чергова хвиля, на чолі з Яськом, наскочила на станцію Кислокапустянку, сторож і телеграфіст вийшли їй назустріч, причому телеграфіст сказав чулу промову, яка кінчалася:

«Земля Кислокапустянська давно на вас чекала! Ура вам!».

Чи не це її збудило думку Яська про утворення республіки.

Революційна хвиля отаборилась на станції, бо резиденція президента мала бути там. Що правда, з 350 чоловік лишилося щось до 70, але це мало турбувало Яська. Апарат влади було налагоджено.

На другий день після мітингу з обранням президента Голомозий прийшов до мене й поставив питання руба: — Ти за кого?

Декорований він був бомбами різних марок, револьверами, кулеметними стьожками, шаблею, кинджалом і кортиком, а за плечима теліпалась гвинтівка.

Декорація войовнича, але мене не залякаєш. Я одверто й категорично відповів:

— Я за правду!

— Та ти не виляй хвостом, стара псина, — дозволив він непоштиво висловитися на мою адресу: — а кажи прямо: за республіку чи за буржуазію?

— За республіку... — промовив я й подумав, що республіки ж бувають різні і, сказавши так, я не беру на себе жодного зобов'язання. Але Голомозому цієї відповіді було мало.

— А за яку республіку?.. — Хлопець заганяв мене в суточки.

— За демократичну, — відповів я. — Різні ж і демократичні бувають!

— А як та демократична республіка зветься? — Я був остаточно загнаний в суточки.

Так господарки ловлять курей. Спочатку заганяють в кошару, з кошари в хлів, а в хліві в куток між яслами та барилом. Там уже курка до рук господарки й попадає.

Виходу мені не було.

— Кислокапустянська!—випалив я, і на чолі мені виступив холодний піт.

— Дайош п'ять!—Схопив мою руку Ясько і дружньо стиснув:—будеш у нас найголовнішим сенатором—бамаги різні писать...

Так я став сенатором!

ЛИСТ ТЕЛЕГРАФІСТА ВЕКЛЕНКА ДО ПРИЯТЕЛЯ
СВОГО БУРЯШНОГО АНТОНА З ПРИВОДУ КИСЛО-
КАПУСТЯНСЬКИХ ПОДІЙ

(Пояснення до листа)

Той саме телеграфіст, що зустрів Яська Голомозого на пероні станції Кислокапустянки псевдокласичним реченням: «Земля Кислокапустянська давно на вас чекала», мав прізвище Векленка.

Після чотирьох день оголошення республіки, мріючи про портфель міністра шляхів, він замкнувся ввечері у своїй кімнаті і твердо рішив написати листа Антонові.

Антін Буряшний, очевидно, разом з ним вийшов на телеграфіста, але швидко зробив кар'єру до помічника начальника станції, одружившись з пристаркуватою конопатою свояченицею якогось залізничного начальника.

Векленко писав цілу ніч, а на ранок він кинув у поштову скриньку грубий пакет, забувши про те, що поштова скринька давно не відчинялась і ключ од неї завіз із собою начальник станції.

Векленко позасвідомо вірив у поштову скриньку, чому, не вагаючись, довірив їй наслідок своєї творчості—мовляв, колись та дійде.

Через це саме й лист попав до мене, бувши довгий час захищений у бляшаному шлункові поштової скриньки.

Л и с т

Дорогий друже Антоне!

Довго я тобі не писав, але зараз, як прочитав, що твого покровителя вигнали з залізниці ще на початку революції, а ти, як вільнолюбивий республіканець, вигнав свою конопату мавпу, я знов почуваю до тебе пал у своєму серці.

Звичайно, ти високо пішов по службі і можеш призириливо поставитися до свого друга телеграфіста, але я, брат, не з таких. Я не стану до тебе ставитися з призирством, навіть коли буду міністром шляхів, що, здається, незабаром і станеться. Але розповім тобі по черзі.

Вже чотири дні як у нас оголошено республіку, а сьогодні був у мене президент.

Президент Кислокапустянської республіки, брат! Прийшов до мене, та й каже: будеш ти, товаришу Векленко, у нас начеб-то міністром шляхів. Потому, говорить, як я президент люблю залізницю. От, брате, до чого я дослужився,—а все революція!

Доки республіканська гвардія нашого президента орудує в Кислокапустянці, я одержав ударне завдання одремонтувати одного-однісінького паротяга, що стояв у тупику, аби мати «рухомий состав» для потреб республіканського транспорту. І щоб ти думав—де й майстрі взялися. Одно слово, паротяга полатано і має він одну теплушку та платформу. Теплушку обшили бляхою (зі станційного клозета здерли), а на платформі, за мішками з піском, поставлено кулемета. Це наш панцерний потяг для захисту республіки на лінії нашої вузької колії.

А я живу, як сир у маслі. Гвардія постачає мені все, що до потреби моєї, коли б так тяглося ще кілька місяців, то довелось би мені штани розтачувати. Шкода лише, що республіка чотири дні існує, а ворогів стільки, що й на чотири роки вистачить.

Я на село не хожу, а орудую на станції. Про село кажуть, що там наша влада порядки заводить. По-перше, посадовили до холодної двох мужиків, що назвали нашу владу босяцькою. Попові наказали поминати в церкві «благочестивого правителя нашого Голомозого

і весь уряд і товаришів його». Нічого, поминає, чорт патлатий!

Землю будуть ділити в-осени, як хліб зведуть—ото буде морока! Вже й зараз кажуть дядьки, що гаряче буде президентові.

Тривожить нас сусідня республіка Зеленоярська. Сидять там більшовики з своїм советом, а заправляє всім матрос Хведорець. Приїхали з Зеленого Яру дядьки, так переказують, що Хведорець нахваляється до Кислокапустянки прийти з своїми хлопцями.

Як зачула про це наша шпана, вийшла паніка. Зараз усі ночують на станції і президент теж, а в село ходять лише вдень.

Що буде, не знаю, але ми все-одно переможем, потому матрос—він на морі дужий, а на землі ні по чом!

Особливо жваво у нас працював міністр продовольчих справ, хоч і була йому недавно неприємність—баби коромислами одлатали. У нас бойові баби.

Ну, прощавай. Коли хочеш бути товаришем міністра, приїзди мо мене.

Твій друг Векленко

ПЕРЕГОВОРИ ПОМІЖ УРЯДОМ КИСЛОКАПУСТЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА ЗЕЛЕНОЯРСЬКОЮ РАДОЮ РОБІТНИЧИХ, СЕЛЯНСЬКИХ ТА САЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ

Матрос Хведорець осів у Зеленому Яру і вперто підточував підвалини демократичного ладу.

Він не задовольнився тим, що заснував у Зеленому Яру раду робітничих та солдатських депутатів, а почав поширювати вплив більшовицький на сумежні села. Так зіткнулися десь між Зеленим Яром та Кислокапустянкою інтереси двох, так би мовити, суб'єктів міжнародного права.

Як прочув Ясько Голомозий, що Хведорець зазіхає на цілість, спокій та добробут республіки Кислокапустянської, зібрав найближчих членів свого уряду і довго з ними радився на станції. Наслідком цієї наради були такі ухвали:

1) Матроса Хведорця оголосити по-за законом як на території Кислокапустянської республіки, як і по-за межами її.

2) Визнати Хведорця агентом німецького кайзера Вільгельма.

3) Розпочати з ним переговори про замирення, для чого послати до села Зеленого Яру послів Максюту Максютовича Швайку, як сенатора, та Жеребенка Миколу, як загалом політичного чолов'ягу.

Як бачите, читачу, перші два пакти ухвали не підготовують до третього, але в ті бурхливі часи на згаданих спочатку широтах земної кулі послідовність не була обов'язкова, а надто в демократичних колах. Що до логіки, то ця знатна пані уперто одмовлялася бути свідком історичних подій.

Про переговори я дозволю подати звіта як на підставі оповідання М. М. Швайки, як

і на підставі матеріялів, одержаних од сторонніх осіб.

Діло було таке.

Ранком, на другий день після засідання, паротяг накачано водою й розтоплено. Теплушку і платформу з кулеметом причепили спереду — ніяк неможна було інакше. Чоловіка з двадцять озброєних гвардійців сіли, де хто захотів, а Швайка й Жеребенко у теплушці.

На паротязі повісили білого парламентарського прапора й рушили під вигуки — «дайош Зелений Яр!» — в дорогу.

У Максюті Максютовича шкребло на душі, і він глибокодумно поглядав у одчинені двері. Важність місії робила всіх серйозними.

Потяг довго чмихав і зупинявся. На підйомах доводилося всім, не виключаючи й послів, злізати й підпихати потяга, а коли за всіма ознаками до Зеленого Яру лишилося верстовсім, послі злізли й пішли вперед пішки, наказавши іншим зупинитися й чекати на них.

У Зеленоярському волосному правлінні було накурено й гамірно. Рада робітничих депутатів саме засідала, як до залі увійшли повноважні послі Кислокапустянської республіки.

Як увійшли нові люди, голова зборів, матрос Хведорець, звернувся до них:

— Звідки й чого? — бо видно було що це не зеленоярці.

Запитання було надто несподіване, і не встиг Швайка слово вимовити, як Жеребенко одрізав:

— Ми представники Кислокапустянської республіки і прийшли, щоб, которі більшовики, покорялись нам!

Настала тиша. Вийшов Хведорець з-за столу, мотнув раз-двічі своїми кльошами та як зацідить Жеребенкові в пику, ледве той встояв.

— Так ви, сукини сини, контр-революцію тут розводять? — та до Максюти Максютовича.

Дипломатичні переговори набирали занадтої гостроти, і щоб не стати жертвою Хведорцевих дипломатичних заходів, Швайка мотнувся до виходу. Йому пощастило перескочити через тин, бо на воротах стояли люди, але Хведорця «підкузьмили» кльоші. Перелізаючи через тин в гонитві за Швайкою, він зачепився одним кльошем за кілок і безнадійно повис. Кльоші, пристосовані для морської служби, були непридатні для суходольної дипломатії.

Швайка втік, скориставшись цією пригодою з Хведорцем, але Жеребенка затримали.

Аж надвечір добрався Максюта Максютович до потягу, що стояв на полі. Хлопці слухали мовчки доповідь посла про міжнародне становище та хід переговорів, а як скінчив Швайка, один з гвардійців виголосив таку промову:

— Братва! Ходімо до Хведорця служити! Я бачу, там народня власть, та й Хведорець хльосткий хлопець — раз-два та по морді, — це тобі не Голомозий Ясько, що пиндючиться, як гиндик... Геж удає з себе президента! Гівно, а не президент!

Почався мітинг, в наслідок якого стався розкол. Поділився гарнізон потягу на дві нерівних частини: в одній частині опинився Максюта Максютович, щирий демократ, а в другій — вся інша збільшовичена маса.

І вийшло так, що причухрав Максюта Максютович до Кислокапустянки пішки, а збільшовичені гвардійці поехали немічного паротяга до Зеленого Яру.

ІСТОРИЧНЕ ЗАСІДАННЯ КИСЛОКАПУСТЯНСЬКОГО УРЯДУ

На другий день по обіді зібрався уряд на засідання. Докладчиком був Швайка.

— Граждани, братця і товариші! — почав він свою промову, — я за Вас ледве не постраждав своєю персоною, а вже про Жеребенка й казати нема чого, — чи й видихає.

Докладно розповів Максюта Максютович про все, а коли, додержуючись істини, він процитував слова промовця, збільшовиченого гвардійця, з оцінкою президентської діяльності Голомозого. Ясько пошпурих Максюті Максютовичу каламаря в пику і цим знаряддям збив сенатора з високостей державного положення,

як горобця з високого дерева. З гулею на лобі впав Швайка на низини звичайного громадянства.

Наметане око Кислокапустянського дипломата допомогло оцінювати ситуацію, чому одчинене вікно й було тою відтулиною, через яку впав Швайка із свого високого становища. Простіше кажучи, коли Голомозий намагався підперти свого протеста додатковим синяком на пиці Максюти Максютовича, цей державний муж вискочив у вікно, бо шлях через двері Ясько одрізав.

Гнатися за Швайкою ніхто не гнався, демісія ж його була стверджена президентом словами:

— Б.... Ярижка! Мать твою...—і так далі рядків з чотири петиту, закресленого цензурою.

На п'ятому рядку крапок несподівано на порозі з'явився Жеребенко. Око йому запухло, а щока набрала відтінку грядової хмари.

Довго і плутано розповідав він здивованій раді міністрів Кислокапустянської республіки про свої пригоди.

— І каже мені Хведорець: «ти, каже, сукин ти син, піди й перекажи своєму засраному президентові, що в неділю я приїду з хлопцями до Кислокапустянки раду робітничих депутатів вибирати. А коли він, каже, халуйська морда, буде опір чинити, так буде йому амба»... Так закінчив своє оповідання смутний Жеребенко.

Треба було братись до негайної організації охорони республіки, бо до приходу Хведорця лишалося менш за добу.

Міністри вкупі з президентом поїхали на станцію, щоб відповідним чином підготувати військо.

Дорогою мовчали, і кожен думав про своє.

На станції їх очікувала несподіванка. З хлопців нікого не було. Єдина людина—станційний сторож—розповів, що годину, як пішли гвардійці в напрямку до Зеленого Яру. Отрута більшовизму поширилась, видимо, й на них.

— Товарищі і громадяни! — з сумом у голосі звернувся Голомозий до членів уряду та сторожа, — нам доведеться евакуюватись...

Але міністри шепталися по-між себе й мовчали.

— Треба набирати нове військо, а тому оголошую мобілізацію...

Його перебив міністр земельних справ:

— Брось, братушка! Нічого з того не вигорить!

Експансивніші висловились одвертіш:

— Іди оголошуй. Вони тебе оголосять! Ти тепер підводи не виженеш!..

— Та що там, хлопці, розговори розговарювать, погрались і годі! Поїли курчат та поросят, чого ще треба? До віку годувать не будуть!..

Мовчанка. Голомозий дивиться на кінчики своїх чобіт, а інші, хто куди.

— Хлопці, — порушив мовчанку Жеребенко — ходімте гуртом до Хведорця!

Це було надто несподівано, але раніше було зазначено, що логіка в ті часи мала дуже обмежені права.

Слова Жеребенка покрив Голомозий, використовуючи всі ресурси своєї красномовності, він кляв і в бога, і в гробову доску, і в республіку, і в міністрів, і в Кислокапустянку, яка ... і т. д. Скінчивши, Ясько повернувся й мовчки пішов по залізниці в бік, протилежний Зеленому Ярові. Це було і зречення і евакуація.

Екс-міністри, скрутивши цигарки, весело матюкаючись, рушили до Зеленого Яру.

— Шантрапа! — плюнув сторож і пішов до своєї сторожки.

ЯК ДИВИТИСЬ НА ПОДІЇ ЗА МІЖНАРОДНІМ ПРАВОМ

Хоча демісія уряду її не може вважатись за знищення республіки, як суб'єкта міжнародного права, але Кислокапустянська республіка що до цього є виняток.

Вийшло трохи ненормально: ніби на станції Кислокапустянці республіка поділилась надвоє, причому одна частина, в особі міністрів, пішла до Хведорця, а друга, в особі президента, — в протилежний бік.

Відомо, коли суб'єкта розколоти надвоє, то вийде не два суб'єкти, а ні жадного. Читачі можуть переконатись у справедливості цього твердження, лігши під колеса швидкого потягу.

КОРОТКИЙ ПЕРЕЛІК НАСТУПНИХ ПОДІЙ

1. Хведорець у неділю приїхав, і раду робітничих депутатів було обрано. 2. Жеребенко став великим приятелем Хведорця. 3. Максюту Максютовича обрали секретарем ради.

МАКСЮТА МАКСЮТОВИЧ КІНЧАЄ СВОЄ
ОПОВІДАННЯ

... Одно слово, вимотали мене за революцію, як баба ганчірку на річці. Зараз згадуєш те все і якось не віриться—дуже вже незвичайно.

А Хведорець зараз моє начальство — голова Кислокапустянського райвиконкому, а «хрещеник» його, Жеребенко, у нас таки начальником міліції. Нічого хлопці, хороші.

А от про Яська докладно невідомо, одні кажуть, що в банду пішов, а другі, що ніби то на крадіжці недавно спіймано...

К і н е ц ь

Моє писання про Кислокапустянську республіку та її президента має багато негативних рис, але автор у тому не винен. Моє бажання було подати матеріяли, а не писати оповідання, коли ж матеріялів не вистачало, я не хотів вигадками заповнювати пробіли.

От чому, хоча критики мене й вилають, зате Академія Наук похвалить.

Автор у цьому твердо переконаний.

СОТНІ ТИСЯЧ СИЛ

— Наперед кажу: поєднання наших здатностей зробить чудеса!..

— Але...

— Яке може бути «але» в такій справі? Невже вам не ясно, що такий край, де сотні тисяч десятин лісу, болота, на кожному кроці тисячі кінських сил водяної енергії і все то мертве. . мертве, люди їдять кору, люди, крім личаків, не знають іншого взуття. Мова тих людей ледве нараховує сотню слів... Розумієте?..

Я розумів і одраховував з тих ста слів п'ятдесят на матюки...

— Я вас кличу в Каліфорнію, в Українську Каліфорнію, де ми будемо добувати не з тисячів тонн промитого піску міліграми нікому зараз непотрібного золота, а будемо мати тисячі кінських сил енергії, затративши міліграми зусиль!..

Професор подивився на мене через золоті окуляри, як стрілець дивиться на дичину, яку він підстрелив метким пострілом. Я почував, що дроб професорових слів міцно засіла в найболючіших частинах мого дебелого тіла і скаламутила мозок. Професор міг сміливо рахувати мене за свою мислівську здобич.

Він подивився на мене очима вовка, який нещодавно перегриз горлянку вівці, з лагідною посмішкою мовляв: «От так завше!..» Сів до столу й почав писати, порившись у туго набитому портфелі.

Я сидів і думав про той час, коли я міліграмом зусиль добуду тисячі непромитих кінських сил. Цікаво, що я з тими силами робитиму?.. Але професор, певно, знає... Нате він і професор...

— Так от маєте! Гадаю, до середи ви тут зліквідуєтесь і будете в нас. Він подав папера, стиснув мені руку й ходою побідника вийшов з кімнати. Я розгорнув папера, і серце моє зомліло. Так, певно, буває з людьми, що вперше піднімаються на аероплані.

Я, скромний учитель природознавства ремісничої школи і... Читаю вдесьте:

УСРР—НКО

ГОЛОВПРОФОСВІТА

Личаківський Політехнікум

Ч. 184

1 серпня 1926 р.

Ст. Личаки Прав. зал.

Посвідчення

Пред'явник цього є дійсно декан агрономічного факультету Личаківського Політехнікуму професор Матвій Павлович Стеценко, що підписали та печаткою стверджується.

Ректор проф. Шахринський.

Керуючий справами

Почуття самоповаги так наповнило мене, що я ясно почував, як воно капало через край... Я з такою зневагою позирнув на кривобокого стола з недоїденим огірком, на своє ліжко «дачку», яке було рясно населено блощицями, що перелічені предмети зробилися нижче і ніби зблідли.

Твердо ступаючи, поскільки дозволяли твердо ступати мої стоптані вканцур черевики, я вийшов на подвір'я школи.

Яка мізерія навколо! Я повернувся до кімнати й ліг на «дачку».

От тепер я тільки почув, як десь у середині у мені клекотали чуття, що раптом вибухли вулканом реготу.

— Ха-ха-ха-ха!.. Ха-ха-ха!..

Коли я виреготав увесь сміх, солодка втома охопила мене і я заснув.

Про професора Шахринського я чував і раніше, але чогось путнього не доводилось чути. Був він якимсь міністром у якомусь уряді, який утворювався чи то на Лубенщині, чи то на Херсонщині. Чого той «уряд» домагався, я так і не міг добрати, але сприятливе ставлення радянської влади до професора Шахринського говорило за те, що той уряд або не міг, або не встиг зробити ніякого політичного шахрайства, хоч і квітчав себе жовтоблакитним прапором.

Професорство своє здобув він чи не в той саме спосіб, що й я, але неможна було одки-

нути його компетентности в деяких наукових питаннях.

Раніше я не був особисто знайомий з Шахринським, і він перший завітав, прочувши про мене, як діловиту й серйозну людину. Так йому сказали в профосі.

Зліквідувався я в ремісничій школі швидко і, одержавши належну мені плату по посаді навчителя в розмірі 3^{1/2} фунтів соли, 7 коробок сірників і 2 фунтів пшона, взяв квитка до ст. Личаків (довелося реалізувати 1^{1/2} фунти соли) і поїхав.

У вагоні я з задоволенням констатував гарне вражіння, зроблене моєю посвідкою на агентів ЧК, що перевіряли документи.

— От одразу видно, що пролетарський професор,— сказав один, оглядаючи мене.

— А ти підбери торбинки!— гримнув він на якусь бабу,— товаришу професоре, сідайте, до Личаків не близько, стомитесь стоячи.

Я прийняв цю увагу, як належне мені, і подякував. Хороше бути професором та ще й пролетарським!

Поїзд мчав із швидкістю не менш десяти верстов на годину, але довго вистоював на станціях, доки машиніст та кондукторська бригада вела таємні переговори з місцевою владою в особі начальника станції та чергового телеграфіста.

Коли переговори кінчалися сприятливо, вони довго і смачно розмовляли про незабарне

знищення радянської влади, палили «ручкового», а після «ручкового» «пайкового».

Виснаживши запаси новин, рушали до другої станції.

А а не гаяв часу і вивчав «Українську Каліфорнію». Основне питання про тисячі кінських сил в наслідок «міліграма зусиль» я так і не розв'язав, а не розв'язавши, послався на професорську мудрість.

Під стук колес задрімав, і мені снилися тисячі кінських сил, що тупотіли копитами, оточуючи мене, хоч я жодного міліграма зусиль не витратив.

Раптом тупіт стих, і я прокинувся. Поїзд зупинився коло Личаків, про що свідчив напис. Парламентар нашого потягу розпочинав переговори з Личаківським владарем в червоному кашкеті, і я вийшов на перон.

Я перервав їхню дипломатичну бесіду...

— Де тут політехнікум?

— Політехнікум?!— Знизав плечима личаківський дипломат,— не чував щось!

Я опинився в становищі людини, яка, запитавши в Н'ю-Йоркській гавані про Н'ю-Йорк, мала відповідь:

— Н'ю-Йорк? Не чували щось...

В цей час до мене підійшов якийсь довготелесий парубійко у драному френчі:

— Ви, товаришу, про політехніку питаєте?

Я потвердив, що дійсно я цікавлюсь цією установою.

— Так ідіть просто до рівчака, там побачите кладку, а як побачите кладку, поверніть назад, підете потім ліворуч, а коли дійдете до того рівчака, візьміть праворуч. Через кладку не йдіть, бо вона провалиться—шукайте розваленого мосту, а там зніміть черевики, закачайте штани і бредіть через рівчак... там тверде дно, глибше як по пояс не загрузнете...

Я доконче переконався, що вища школа з багатьома факультетами тут потрібна!

Личаківський дипломат серйозно похитував головою, мовляв: «так, так».

Коло нас зібралось чимало цікавих тубільців, а коли я «пішов просто, щоб потім повернути назад», мене наздогнала баба селянка.

— Ви, господин товариш, в якономію, я чула, так вона ото-о. На горі, де тополі... Просто на тополі й прямуйте...

О, світлий, не зіпсований цивілізацією, народній розуме! Цієї баби вона не торкнулась у вигляді міщанської кохточки. Баба була в селянському сіряку, і думка її не кружляла праворуч та ліворуч, щоб обійти ненадійну кладку й попасти на розібраний міст!

Я пішов на тополі й дійшов щасливо, не зустрівши ні кладки, ні рівчачка...

— А, Матвіє Петровичу! Ви вчасно приїхали! Справи йдуть як-найкраще. Зараз два факультети на лекціях, а я з одним факультетом провожу практичні справи по будівельству... Ото бачите отих пролетарів, що прийшли

з далеких сел Полісся набувати знання? Вони допіру чули лекцію з економічної географії, а тепер працюють.

Я озирав зруйноване панське дворище.

— Ви розумієте, які багатства? Ви бачите отой рівчак?

Я рівчака не бачив, але хитнув головою. То, певно, був той рівчак, в якому на твердому місті можна загрузти по пояс.

— Це той, де розібраний міст?

— О, та ви чудесно зорієнтувались тут!.. Так от той рівчак, коли його загатити, дасть безліч енергії, за моїми підрахунками, не менш ста тисяч кінських сил щоденно. А ліси, звідси аж до кордону Польщі ліси й ліси. Коли зібрати хмиз, що його кинуто, як непотрібне сміття, то вийде, за моїми підрахунками, така сила паливної енергії, що нею можна опалювати всю Західню Європу впродовж десяти років! Одного дьогтю можна з того хмизу вигнати сотні мільйонів тонн! А скипидар! А смола! А цінні медичні препарати! Тут треба бути американцями, американцями і тричі американцями!

Я твердо рішив бути тричі американцем.

Дворище було велике — пани не жаліли землі. Деякі будинки збереглися добре, але огорожа потрухлявіла, звалилася і місцями її зовсім не було.

Будівельний факультет в особі трьох сумнівного характеру парубків ставив зваленого

паркана й матюкався «ін-корпоре» так, що трухляве дерево паркану червоніло й розсіпалось на порох.

Професора Шахринського покликали, і він ходою ягуара підійшов до будинку з колонами, а я лишився із своїм клунком на подвір'ї. Щоб зорієнтуватись в обставинах, я підійшов до студентів і привітався.

— Що, товаришок, до нас приїхав?— запитав мене один.

Він, певно, вважав мене за нового студента. Оцінивши вигоду такого становища для першого знайомства, я ствердив, що дійсно приїхав, але виразно не зазначив, чого саме...

— Що, хіба напірають?

Я не розумів, хто напірає, але кивнув головою, мовляв: «напірають».

— Ну, то значить нашого полку прибуло. Тут всі такі. Є й з 98-го й з 99-го, один навіть дядько записався з Личаків — Максюта Савка... Каже, мов, у підводи ганять не будуть...

Я нічого не розумів. Тут крилася якась загадка, розв'язати яку я поставив собі за завдання.

Зайшов «з тилу».

— Лекції сьогодні були?

— Були, як же ж. Геометричеська якономія, про антрацет казав Шахринський...

— А скільки літ навчання тут?

— Які там літа? От тільки пустять наш рік, так нас тільки й бачили!

Я почував, що висну в повітрі.

— Матвіє Петровичу!—гукав мене з ганку Шахринський,— ідіть-но сюди!

Я підхопив клунка, а «будівельний факультет» подивився на мене широкими очима.

Шахринський показав мені кімнату в панському домі.

— Це ваша квартира... Обвів він руками по кімнаті, що не мала жодного сліду будь-якого меблювання.

— Вам тут поставлять стола, а з ліжком якось буде...

Я стояв і озирався, як отрок в печі огняній... «Це доля всіх піонерів», утішав я себе.

— Улаштовуйтеся і приходьте до мене, поїмо й поговоримо. Я бачу, ви де-чого не розумієте...

Я дійсно «де-чого не розумів».

* * *

Плани професора Шахринського вражали і сміливістю і несподіваністю. А чим більше— трудно було визначити.

Будучи реальним політиком ще за часів перебування в кабінеті Лубенського чи Херсонського уряду, професор не втратив цих властивостей і зараз.

Прочувши про багатий маєток, що якимсь чудом зберігся, і випадково побувавши в ньому, він прикинув оком. За п'ять хвиль він був твердо переконаний, що тут буде політехні-

кум, а він буде ректором його. Він давно шукав місця, де б можна було так швидко переконатись, бо катедра соціальних наук у справжній вищій школі почала хитатись під його ногами, а мати в перспективі ще один «екс» біля свого професорського титла Шахринській не бажав. «Екс-міністр» і «екс-професор», так легко зробитись і «екс-людиною».

В центрі до того ж настрій сприяв йому. Людина, мовляв, непридатна для столиці, але пригодиться в Личаках. Проект про заснування політехнікуму був ухвалений без заперечень, і Шахринському дали довжелезного мандата й ні копійки грошей, з умовою, що політехнікум буде урочисто одчинено через три місяці.

— Ви розумієте, товаришу, що в умовах пролетарської диктатури реклама не втратила своєї актуальності? Тільки дужими засобами можна сколихнути суспільну інерцію, а до дужих засобів належить реклама.

— Ми на перші часи мусимо звернути особливу увагу на зовнішній вигляд. Все, решта буде...

Я передав йому розмову з «будівельним» факультетом.

— Ха-ха!.. Так ви не знали, до якого року себе причислити. От йолопи! Справа, товаришу, проста...

І з дипломатичними вихилясами професор повідав мені, що про політехнікум мало хто

знає, що студентів він набирав в трохи оригінальний спосіб — вони всі чисто дезертири з Червоної армії, яких технікум легалізував, зачисливши студентами, а тепер вони тут працюють на своїх харчах... Садиба політехніки приводиться до порядку, і державі це ні копійки не коштує.

— Знаєте, ще, здається, Бебель колись проектував використати для революції карних злочинців. Я роблю те ж саме для радянської влади. В тисячу разів краще, що ця сволота не пішла в банду, а працює на державу.

Він подивився на мене побідно й мав на те право. Рація такого набору не підлягала сумніву і осуд, що заворушився спочатку в мене, принішк, сконфужений доводами професора.

— У нас є студенти, а це значить, що політехнікум функціонує. У нас є професура, аудиторії, відбуваються лекції, практичні вправи... О, особливо практичні вправи!.. Це ж основа трудової школи!..

* * *

Дозвольте мені, читачу, зробити ліричне відступлення й висловити своє захоплення величчю планів мого колеги професора! Але прошу вас напружити фантазію й уявити, так би мовити, синтетичний образ тієї країни, де доля судила мені витрачати міліграми зусиль, щоб тисячами сил, видобутих з нетрів землі, води й лісу, вславити любу нам неньку УСРР!

Урочистість стилю моєї лірики хай не лякає вас, мій читачу, вона не подібна тієї, що починається вигуками: «Ех», «Гей», «Ой», «Ах» і просто «О»... Припоручаю ті вигуки талановітшим од мене письменникам або, принаймні, тим, про яких у дружніх часописах пишуть: «хоча оповідання її шкутильгає на всі чотири, але пролетарське походження автора робить твір вельми талановитим».

Припоручаю їм ці перли й діаманти українського слова, собі ж лишаю скромні та песимістичні «ох» і «ух».

Ох же й край! Коли бог загалом колись щось творив, то для створення цього краю він узяв весь запас болота, який був у нього у небесній матеріальній коморі, додав до нього таку саме кількість піску і всю цю мішанину так рясно втикав сосною, щоб йому не доводилось що-разу плюватись, звернувши свої очі на той край.

Але бог, звичайно, ідеаліст, він не розуміє, що болота ті обернулися на торф, що сосна дає багато цінних фабрикатів, що вода своїм падінням може повертати величезні турбіни. Він не добачає цього, бо його канцелярія міститься занадто далеко од об'єкта управління.

Отже ж цей край і до цього часу стоїть, як і в перші часи його повстання. Піски та болота, а над ними сосни. Але зараз мусить розпочатись змінення. Не даремно ж тут професор Стеценко і проф. Шахринський!

Розгорніть мапу й ви побачите:

Од Личаків на північ тягнуться ліси та болота, так само на південь, схід і захід.

Ми (не лише Шахринський, і я додаю творчої енергії) накреслюємо план своєї діяльності.

Центр—Личаки. Циркуль на крапочку Личаків, циркуль обвів територію, яка має бути заходами Личаківського політехнікума (цеб-то нас двох професорів, властиво кажучи):

- 1) електрифікуватись;
- 2) машинізуватись;
- 3) американізуватись і, загалом, «уватись».

А для цього:

1) од Личаків в усі боки йде шосе, залізниця, телеграф, телефон;

2) район постачають енергією три великих силових станції, що мільйонами кінських сил, видобутих з торфу, з води, з лісу, кидаються як горохом на сотні верстов нашого району;

3) політехнікум має 37 факультетів по різних галузях знання і навіть по блохарству (останній факультет мусив винаходити засоби проти блох, яких тут... ух, мільярди!);

4) у Личаках видаються газети, журнали.

Це плани проф. Шахринського, що їх я мав деталізувати та конкретизувати на великому аркуші паперу за допомогою чотирьох олівців до офіційного відкриття політехнікума.

І я деталізував. І я конкретизував.

* * *

Політехніка готувалась до урочистого відкриття. Чистилось, милось, лаштувалось все, над чим можна було ці операції перевести.

Шахринський то вертівся дзигою, то з виглядом Савонароли картав ледарство «студентів», обіцяючи одпровадити неслух'яних до военкомату, то рухався прямолінійно, аж доки не наскакував на живі або мертві предмети.

— Розумієте, Матвіє Петровичу, чорт мене за язика смикнув там у профосі пообіцяти, що на відкритті буде електрика... і без цього ніяк неможна .. кредитів не дадуть...

Ми замислились. Маєток прибрав майже передвоєнного вигляду. І коли б електрика освітила все це!

— Знайдем! — вигукнув я несподівано для себе, бо в голові вибрикнула майже геніяльна думка.

— Що? — встромив на мене допитливо очі Шахринський.

— На млині, на Горлянці!

Це була ідея. У нас був двигун, а динамо можна на млині дістати. Тільки ж чи дадуть?

Не буду утруднювати нашого читача описанням наших переговорів з млинарями. Ми зламали їх упертість десятком фунтів соли, і динамо стояла і працювала.

Завтра відкриття. Ми зуміємо довести, що кінські сили, ті багатства, визначені в сотнях мільйонів кінських сил, ми держимо за хвоста!

У день відкриття студенти припишкли, матюкались пошепки, більше на мигах, чим членоподільними звуками. До того ж поширилася панічна чутка, що приїде губвоєнком та начальник міліції, але паніку ліквідував Шахринський, запевнивши, що в нього є папір до самого Леніна, щоб їх не чіпали.

Начальство всіх офіцій і всіх ступнів з зацікавленням розглядало наші досягнення. Електрика сяла ясніше обличчя Шахринського і лише не потирала рук так, як він.

Це ж було на третьому році революції і дивуватись було чому!

Коли ж я підвів гостей до схеми, всі ахнули: залізниця, великі силові станції, майстерні, заводи, депо, тридцять сім факультетів! Селянські двори постачаються електричною енергією так, що навіть поросля в сажу має над коритом лямпочку! Сотні тисяч силових одиниць переносяться у всі боки, а освіта, як чарівна еманация, розливається з Личаківського політехнікума!

— Це все буде, товариші, через три роки...

Гомеричний регіт розлігся по залі, але загреміла музика «інтернаціонала» й почалася урочиста частина.

Все пройшло ніби добре, але гості увесь час шептались, чмихали й витирали сльози задушеного сміху.

Коли ж опівночі всі розійшлися і розїхалися, Шахринський підійшов до мене:

– Ну, як ви гадаєте?

– Гадаю, що недовго нам тут сидити...

– З такими Цицеронами, як ви, довго не всидиш.— Це була образа.

– Особливо, коли знизу підпирають сотні тисяч кінських сил! — Це була відповідь.

Ми розійшлися ворогами і навіть, коли за наказом з центру ліквідували політехнікума, а з ним і наші мандати, ми сіли в різні вагони потягу, що назавше віз нас з Української Каліфорнії.

ШПОНЬЧИНЕ ЖИТТЯ ТА СМЕРТЬ

ПРОЛОГ

Зізі не одразу змінила своє аристократичне ім'я на вульгарне ім'я «Шпонька». Була вона шляхетного походження, і в книзі собачих родів її ім'я значилося на боковому розгалуженні, що одходило од «Більбі» (князя Гончакова) та «Мімі» (графіні Гусакової). «Більбі» був папашою, а «Мімі» мамашою.

Отже, князівська та графівська кров текла в жилах Зізі. Як же пишемо ми про «Шпоньчине життя та смерть», то лише віддаючи данину тій грубій черні, тим «варварам» більшовикам, що таке ім'я їй дали, а не з бажанням образити шляхетного нащадка «Більбі» та «Мімі».

Автор, крім того, грубий прозаїк і не любить відходити од сучасного дня в прекрасну напівмістичну старовину.

Зізі то—містика минулого, а Шпонька—це реальне сьогодні.

Зізі родилась болонкою, бо шляхетні батьки її були теж болонками. Болонка нічого спільного не має з Булонським лісом, так само як «Гапка» з «гаптуванням», а тому я й мовчу про цей ліс.

Нехай про це скажуть ліричніші за мене поети.

Зізі не пам'ятає своїх батьків, як то їй личить шляхетній дитині, бо виховувалась на шляхетній псюрні німця Шполя. Вона б може їй не знала імен своїх папаші та мамаші, коли б Шполь, розхвалюючи її корнету Жану Шомполову, не прочитав тричі підряд її блискучого родовіду.

Причини ж, що привели корнета Жана Шомполова на шляхетну псюрню Шполя, були такі.

ПОЧАТОК КАР'ЄРИ

Вендета, найпрекрасніша з жінок заміської ресторації «Східня Зоря», хитаючи чудовою ніжкою в елегантській лякерці, арфою Еола продзвеніла: — Я чогось хочу!..

(Поети, не хитайте головами недовірливо, еолова арфа, коли вона не старе заржавіле залізо, а гарненька жінщина, може мелодійно дзвеніти їй хрипкими «ч», «г», «с» та «х»).

Жан Шомполов рухами, властивими найліпшим представникам шляхетної юнкерської культури, довів свою готовність до всього.

О, Вендето, ваше бажання для мене закон!.. закон!..

Вендета дивилась томно на кінчик лякерки їй придумувала, чого саме їй хочеться?

Жан йорзав на стільці.

— Я хочу... собачку!..

Чому вона сказала собачку, а не слона або крокодила, вона й сама не знала. Так язик повернувся.

«Ідіотка, дура, курячий мозок, бараняча лопатка, балда, мідний лоб!» Так одчитувала сама себе Вендета за собачку, але на цей раз не звучала еолова арфа—трясця їй в струни!

«Чому собачка, а не нова сукня або хоч перстень?»

Це «чому» й було причиною візити корнета Шомполова до шляхетного псаря Шполя одного аристократичного ранку о 4-й годині дня. (Аристократичні ранки завше запізнюються!)

ПЕРШІ КРОКИ

Зізі, найліпший зразок собачої дегенерації, на ніжках, не товщих за олівець, та з мордочкою короткодзьобої качки, перші кроки у практичному життю зробила на перському килимі в будуарі Вендети.

Після шорстких повстяних постілок псюрні це було добре. Зізі згадала свій родовід і задріботіла по кімнаті, але раптом вона побачила, що той «смердючий» (як назвала вона собі в умі Жана) почав кусати за руку «Мотрю».

(Зізі женщин називала «Мотрями», бо перший екземпляр прекрасної половини людського роду, що спіткала вона на своєму житечному шляху, всі називали Мотрею).

«Смердючий», покусавши руку, почав кусати «Мотрю» за шию, потім за спину, далі за груди їй, нарешті, за ногу вище коліна. «Мотря» не кричала їй не збиралась кусати «Смердючого».

— Шукає блохи, компетентно вирішила Зізі їй раптом поперед себе побачила кислооку паршиву собачку, що в свою чергу дивилася на неї.

— Геть звідси, паскудо! — прогавкала Зізі.

Відповіді не почула, але бачила, що та теж щось їй гавкала.

— «Ти не маєш права бути тут — ляскотіла Зізі, — я шляхетного роду, а ти мурло, парвеню!..

«Парвеню» теж гавкало, але за своїм голосом Зізі не чула відповіді.

— Ах, яка чудесна собачка! — задзвеніла «Мотря» своїм переливчастим голосом. Гляньте, мс'є Жан, як вона кумедно гавкає.

Жан, він же їй «смердючий», певно, вишукавши всіх бліх, підійшов до Зізі і взяв її на руки.

— Це найліпший зразок породи!.. — і він довго та плутано пояснював походження Зізі.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗІЗІ

Дні проходили швидко. Але Зізі так і не могла розв'язати двох питань: перше, де бралися у «Мотрі» блохи, які вишукували «смердючі» (так охрестила Зізі всіх мужчин), коли її, Зізі, жодна не вкусила, а друге — чому всі «смердючі» зуть «Мотрю» Вендетою, а друга

«Мотря», грубша, од якої смашно пахло печеною, звала цю «Мотрю» Параскою Михайлівною.

Одного разу «пахуча Мотря» увійшла в кімнату й урочисто промовила:

— Війну оголошено. Н-ський полк завтра йде в похід.

— Невже? Треба поспішити, щоб Жан купив обіцяного кулона...

«Смердючий» прийшов увечері й був якийсь не такий, як завше. Він вимазався чимсь рудим і навіть гудзиків не видно було...

— Ах, Жан, ви вже в походному одягу!.. — вигукнула «Мотря» і, закривши обличчя руками, загавкала.

Зізі дивилася на неї з німим запитанням.

— Не плачте, Вендето, я мушу їхати... обов'язок дворянина й офіцера захищати царя та вітчизну...

«Смердючий» щось довго та урочисто говорив і, вкусивши «Мотрю» за лоба, вийшов, цокаючи острогами.

Як вийшов він, «Мотря» випросталася, витерла обличчя хусткою і прогавкала:

— Сволоч! Верзе за царя та вітчизну, а про кулона ні мур-мур...

Зізі зрозуміла, що «Мотря» сердиться й залізла під крісло.

Цей «смердючий» більше не приходив, а почав вчащати інший, що припахав кішкою, а це дуже нервувало Зізі.

З М І Н И

Зізі не розумілася на календарі—бухгалтерія старого Хроноса її не обходила. Визначних якихсь подій не траплялося, коли не рахувати прищімленого хвоста та вимазаного гірчицею носа.

«Смердючі» старанно вишукували бліх у «Мотрі». «Пахуча Мотря» добре годувала Зізі, і життя котилось як по маслу.

Перша зміна трапилась, як у повітрі запахло дичиною і з стріх капало.

«Мотря» увійшла до покою і нервово загавкала, схилившись на крісло, точнісінько, як тоді, коли перший «смердючий» востаннє вкусив її за лоба. «Пахуча Мотря» одхилила двері й стала руки-в-боки на порозі.

— Ах, ці грубіяни викидають нас!—вигукнула просто «Мотря». Вона заломила руки, і до Зізі впав згорнутий папір. Коли б Зізі була грамотна, вона могла б на одному боці прочитати: «виїхати в трьохденний термін... мешкання для шпиталю»...

Але Зізі неграмотна. Вона обнюхала папірця—він смердів кішкою. З лютістю парда почала шматувати його Зізі, аж «Мотря» нагнулась і взяла Зізі на коліна.

— Люба звірюшко!.. Ти розумієш, що мене зобіждають злі люди.

Зізі лизнула щоку «Мотрі» й подумала: «яка солона!»

Але день кінчився дуже весело. Прийшло багато «смердючих» у білих хвартуках і почали виносити все з помешкання. Зізі плигала через стільці, бігала між перекинутою меблею, а за нею ганявся чорнявенький у пальті й казав «смердючим» у хвартуках:

— Оце, й оце, й те, на окремі підводи — це піде до крамниці. Оту купку речей лишіть, їх я не купував...

Але й купку речей згодом забрали і Зізі сіла з «Мотрею» на крісло з колесами, «смердючий» хляснув по конях, і вони покотились.

Було весело.

На вулицях ішли люди й несли червоні килимки на палицях.

«Певно сушать», подумала Зізі.

Приїхали до будинку сірого й брудного й зайшли до кімнати. Згодом туди внесли речі й розташували.

Не було килимів і дзеркалів, а проте, «нічого собі псюрня» подумала Зізі й заснула з утоми під одинокою канапою.

ЩО БУЛО ДАЛІ

«Пахуча Мотря» не з'явилася, а «Мотря» просто почала приємно пахнути смаженим.

Одного разу почула Зізі вибухи. Злякано замоталась по «псюрні», але швидко стомила, сіла в куточок і завила голосно, смикаючи своєю качиною мордочкою.

У повітрі пахло тисячами кішок.

«Мотря» сиділа ввесь час у хаті, вибігаючи лише не надовго кудись у темний коритар.

Як стемніло їй вибухи замовкли, у кімнату увійшла «Мотря», а з нею той старий «смердючий». Зізі радісно замоталась коло його ніг і помітила, що на «лапах» у «смердючого» немає блискучих брязкалець.

— Треба пересидіти кілька день... Гадаю, не вигоните?..

— Що ви, Жан, сідайте, скидайте шинелю, а як хто зайде, ховайтесь під ліжко... Вона старанно замкнула двері.

— Ну як?—промовила «Мотря».

— Місто захопила ця наволоч... Наших розстрілюють...

Зізі з крісла стежила за «Мотрею» та «смердючим». Вони сиділи оддалік одне від одного.

— «Тут, певно, немає бліх», зробила Зізі висновок зі своїх спостережень.

ТЕМНОЇ НОЧИ

Темної ночі прокинулась Зізі, й на неї найшла млость. Сіла вона на задні лапки в куточку канапи й тихенько завила.

— Гів... гів... гів... і-і-ів!..

«Мотря» прокинулась і покликала.

— Зізі, ходь сюди!..

Зізі скакнула до неї на ліжко, і млость одійшла од собачої душі. «Смердючий» заворушився у кутку кімнати, запитав зпросоння:

— Що там?

— Нічого, Жан, це Зізі чогось нервується...
Тиша.

— Хтось грюкає дверима... Чи не до нас?
Жан зашарудів у темноті, одягаючись.

Раптом грюкнуло поблизу дверима й почувся голоси.

— В якій?..

— А ось...

.....

В кімнаті творилося щось неймовірне. Розпатлана «Мотря» застібала кохточку, а якісь «смердючі» тримали Жана за руки...

— Ну, швидше ж ти, бариня задрочена!..

Потім вони всі гуртом вийшли, замкнули двері, а Зізі лишилася одна в темній кімнаті.

Сіла в куток і завила жалібно, жалібно...

ХРЕСТИНИ ЗІЗІ

— У нас ордер на цю кімнату... всі речі й мебля мусять лишатись на місці...

Посеред кімнати стояв незнайомий «смердючий», а коло нього блакитноока «Мотря» у кашкеті та чоботях...

— Коли ордер, то займайте!— з запобігливою посмішкою промовив «управдом».

— Ге, та тут і собачка лишилася!— радісно вигукнула нова «Мотря» і взяла Зізі на руки...

— Товаришу управдом, ви не знаєте, як її звуть?

— Ні, не знаю...

Блакитноока «Мотря» розглянула Зізі з усіх боків і, нарешті, весело засміялась...

— Товаришу Василю, яке я хороше ім'я вигадала цій звірині... Краще неможна...

— Ну? — обернувся Василь, що розглядав кімнату.

— Шпонька... Ха-ха-ха-ха!..

Василь усміхнувся їй подивився на Зізі.

— А їй правда, що Шпонька, краще не вигадати...

Нові господарі не знали родовіду Зізі... то пак Шпоньки їй весело реготались, а Шпонька ображена одійшла в куточок і тихенько лягла.

— «Які грубі ці люди», думала вона. Але через якийсь час Шпонька забула образу, собача порода святкувала перемогу над «культурними традиціями» — нові господарі дали їй огузок ковбаси із смашним мотузочком та шкоринку хліба. Шпонька їла все те їй радісно вищала.

У «псюрні» не пахло більше кішкою.

НОВІ ГОСПОДАРИ

Дні були не такі, як раніше. Шпонька почала бігати на двір і зазнайомилась із багатьома цікавими собаками.

Життя потекло барвисто їй цікаво.

Одного разу блакитноока «Мотря» вийшла за ворота їй покликала Шпоньку з собою.

Йшли вулицями, занесеними снігом, і хоч холодно було Шпоньці, зате цікаво. Далі вулиці

стали вузчі, а будинки менші. Нарешті, зупинилися коло великої брами й зайшли в просторий двір.

Безліч незрозумілих пахощів плавало в повітрі, і Шпонька радісно загавкала. Назустріч ішов чорний чоловік і, забачивши блакитнооку «Мотрю», радісно вигукнув.

— Ба, товаришко Олю! Нарешті, ви до нас. Ходітьте в ячейку, там усі на вас чекають...

В накуреній кімнаті було багато людей. Галас, крики, і Шпонька незадоволено загавкала.

— А це хто з собачкою?

— Це товаришка Оля, — сказав чорний, посміхаючись, — вона без собачки не може...

Блакитноока «Мотря» засміялась і врочисто піднесла руку вгору:

— Для охорони революційних заслуг товариша Андрія од зазіхання всесвітньої буржуазії дарую цього цербера, іменованого «Шпонькою», ячейці N-ського машинобудівельного заводу!... — Загальний регіт був нагородою блакитноокій «Мотрі».

Шпонька здивовано озиралась. А люди змінили вирази своїх облич на серйозні й сіли навколо столу.

Про Шпоньку забули.

НЕСПОДІВАНА ТА ТРАГІЧНА СМЕРТЬ ШПОНЬКИ

Як сутеніло, вийшли з заводського двору «блакитноока», «чорний» та Шпонька.

Двоє людей щось тихо розмовляли, а Шпонька бігла позаду й ловила незнайомі запахи в морозному повітрі.

Раптом загудів трамвай десь ззаду і в цей час з протилежного кінця вулиці почулося:

— Зізі!..

То був голос старої господарки й він пронизав електричним током тіло Шпоньки. Шпонька вискочила наперед «блакитноокої» та «чорного» й побігла через вулицю.

Трамвай наближався, і «блакитноока» побачила, як Шпонька зникла під колесами...

Через хвилю над роздертою надвое Шпонькою стояла «блакитноока» з «чорним» та якась невідома їм жінка.

— Бідна, бідна Зізі!.. важко зідхнула стара Шпоньчина «Мотря».

— Ходім, Олю, охота дивитись на це... промовив «чорний», і вони пішли своїм шляхом.

А Шпоньчина душа полинула білою хмаркою до престола свого собачого господа бога!

Е П І Л О Г

Не думайте, любий читачу, що я хотів вивести тут якусь мораль. Що-правда, Шпонька загинула, побігши на клич старого життя, але вона могла б і не загинути, коли б не випадковий вагон трамваю...

Проте, коли хочете, робіть з цього мораль. Це буде зайвим приводом похвалити автора.

КРЮЧКОВАР

В-осени поліські дороги бубнявляють од дощу, а пісок, вимитий на поверхню торфу, з сірого робиться зеленкувато-сизим. Такою саме піщано-сизою пеленою обволікаються ліси, і притишений шум шамотить старечо-осінніми губами за ялинами та соснами на оболонях.

Невиразною димкою обволікається й свідомість людини, що в такі дні попала в Полісся. І думає людина і не думає. Шматочки думок розпливаються і ніяк не зведеш їх до купи!

Не міг звести до купи думок і Крючковар. Думав обміркувати дорогою, що йому робить далі, та нічого не виходило. Поліський шум сточував думку, як пісок пустельний сточує камінь.

Сковзаючись по багnistій лісовій дорозі, обходячи калюжі обніжками, прямував Крючковар до залізничної станції — треба було шукати роботи, бо зима не свій брат.

На лісових розробітках, де він працював у конторі, його викинули за скороченням штату, а чого варта людина без роду й без племені, з єдиним умінням писати ордери, без штатної посади? Крючковар був переконаний, що така людина нічого не варта.

Надуваючи щоки до синяків, хмари прискакали дощем у неголене обличчя Крючковара, а часом трусили білу пудру снігу.

Черевики втратили здатність набирати нові порції води так само, як тіло Крючковара не відчувало нових неприємностей. Всьому є межі!

Проміряв верстов з десять, а ще стільки ж лишилось до станції.

Нудно їй одноманітно.

Незабаром мусить бути сторожка знайомого лісничого. Дійде до неї Крючковар, а лежанка гаряча... Заляже на цілу ніч і так засне, так засне...

Ноги ступали автоматично їй каламутили прозорі лісові калюжі. Так можна пройти десятки верстов, не помітивши труднощів переходу.

З хаосу думок вивів Крючковара грубий голос, що вигукував про «той цвяшок, на якому господь бог ризу вішає», та про маму в різних варіаціях...

Крючковар підвів голову. Гурт людей з рушницями наготові обступав його.

— Звідки їй куди йдеш?—запитав один, скінчивши вихлясту лайку.

— З розробітків на станцію...

— А, так «учотчик»,—і нагай гостро в'ївся в тімницю Крючковара. Він упав непритомний край дороги, ударившись головою об пеньок.

Все це трапилося так швидко, що Крючковар не встиг навіть як слід розглянути озброєних людей.

Холодний дощ вивів його з непритомности. З боку чулась притишена розмова, і він позирнув туди. Всі восьмеро, сховавши рушниці од дощу під поли, сиділи під старою сосною й розмовляли. Вухом Крючковара уловило прізвище Кобця, відомого бандита, що безкарно гуляв у цьому глухому закутку Придніпрового Полісся.

«Мають мене за учотчика, певне, вб'ють», — апатично думав Крючковар. «Учотчиками» називали робітників на державних підприємствах, які були взяті на військовий учот, що й звільняло їх од служби в Червоній армії. Це були переважно місцеві парубки, що здобули собі право на легальне існування учотною роботою. Вони не мали потреби ховатись у лісі, як то робили дезертири, а через це одрізався приток людського поповнення банд, чому бандити відносилися до «учотчиків» з незвичайною жорстокістю.

Крючковар став прислухатись до розмови, і те, що він почув, сколихнуло його апатію — приговореного до смерті чоловіка.

— ... Він так собі — ні риба, ні м'ясо ... вроді нече б придуркуватий ...

— А ти його давно знаєш?

— Та він на розробітках місяців зо три квитки писав ...

Справа кращала. Крючковар зрозумів, що то про нього мова мовиться, а коли так, то його не вб'ють.

— Що з ним робити? Не пустить же його до станції?—говорив, видимо, ватажок.

Крючковар тим часом підвівся й сидів, схилившись на пенька. Бандити помітили це й заговорили тихше. Нарешті, встали й закинули рушниці на плечі.

— Ну, ходім з нами!—гукнув ватажок Крючковару,—та швидше!

Безнадійна річ було протестувати, безнадійна й небезпечна.

Сама звичайна балачка могла змінити відношення бандитів на гірше. Крючковар розумів це добре й мовчки, почувуючи неміч в ногах, підвівся з землі.

Звернувши з проїзної дороги, пішли ледве помітними стежками. З наближенням вечора хмари скупчувались над лісом сіро-брудною вовною.

Дощ збільшувався, і шелест що-далі підносив тон, аж доки не став одноманітно рівний, присипляючий!

Йшли мовчки, зрідка перекидаючись зауваженнями та потворно-соромницькою лайкою.

Куди його вели, Крючковар не міг зрозуміти. Місця були незнайомі, а до того ж у лісі зовсім уже стемніло, і сосни злилися в важку чорну масу, що, здавалось, безконечно всмоктувала цей гурт людей.

Коли спереду темна маса лісу трохи розступилась, один з ватаги коротко свиснув. У відповідь почувся такий само свист ліворуч

і за хвилю увесь гурт зупинився коло хати, зо всіма ознаками лісової сторожки.

— Хто йде?—озвався молодий голос.

— Свої... Чечель...

При світлі з вікна було видно, як фігура пішла в сіни, і звідти почулось:

— Пане отамане, Чечель з хлопцями прийшов!

— Нехай заходить до хати.

— Зараз!

Чечель пішов до хати, а коло Крючковара лишився один бандит, якому, видимо, було доручено стерегти його. Решта з ватаги розійшлися хто куди: одні в сіни, інші—до повітки.

— Петре, веди його сюди!—гукнув Чечель з сіней.

— Ходім.—Вони увійшли до хати й зупинилися біля порогу. На широкій лаві лежав дужий чорнобородий чолов'яга, накинувши на себе кожуха. Його, видимо, недавно розбудили, він мружив очі до світла підсліпуватої лямпи й уважно розглядав Крючковара.

Чечель сидів біля столу на ослоні, перед ним стояла пляшка самогону й нарізане великими шматками сало.

— Комуніст?—раптом запитав той, що лежав на лаві.

Крючковар мовчав. Петро сіпнув його за рукав, мовляв, тебе питають.

— Ні,—відповів Крючковар.

— Жид?

— Ні...

— А що ж ти за опудало таке?

— Я був на розробітках... діловодом... мене звільнили...—несміливо промовив Крючковар.

— Це, пане отамане, правда, Петро його знає,—підтвердив Чечель.

— Так...—промовив отаман;—а як же ж твоє прізвище?

— Крючковар... Онисим Крючковар... Климович по батькові...

— Крю-чко-вар? Цеб-то крючки вариш?—Отаман зареготався задоволений своїм жартом.—А кашу варить умієш?

— Умію...

— А борщ?

— І... борщ...

Отаман, усміхаючись, подивився на Чечеля, потім перевів погляд на Крючковара.

— Так от, Онисиме Крючковаровичу,—отаман знов зареготався з власного дотепу:—завтра навариш нам не кр'ючків, а доброго борщу. Розумієш? А зараз іди спати, тільки не думай тікати!—зробив він натиск на останньому.

Коли Крючковар з Петром повернулися до дверей, щоб іти, отаман зупинив:

— Стійте—і, діставши зі столу пляшку самогону, налив обом по шклянці:—пийте.

Під повіткою у сні Крючковар заснув важким сном знесиленої людини. Тут же спало

чоловік з двадцять бандитів, а коло ясел стояли осідлані коні.

Вранці прокинувся, коли всі ще спали. Дощ не переставаючи шелестів у лісі. Люди лежали в підсумках з патронами і з рушницями поблизу.

«Влопався—думав Крючковар, — до самого Кобця попав у руки, а далі що робить—незнаю»...

«І надало мені ще кухарем назватись... Ой погані твої справи, Онисиме!»—приказував він сам собі.

З усіх справ, які Крючковар умів готувати, була печена картопля та смажене сало. Тайна приготування борщу обіцяла лишитись для нього навіки тайною. Він знав, що в борщі є буряк, капуста й картопля, але в якій спосіб все те перетворювалося в страву?

«Ой, і всиплють же мені шомполів!»—думав свою невеселу думу Крючковар, — «бач яке мурляча лежить!»

Помітивши, що один заворушився, він заплющив очі. Нехай думають, що спить.

Двоє розмовляли :

— Курить є?

— Є... на крути...

Павза.

— Так шепетівський потяг сьогодні вночі буде?

— Чечель казав, що так...

— На 78 версті?

— Всі поїдемо?

— Певно, що всі... Який же дурень лишиться...

Павза.

— З вечора поїдемо. Зупиним на переїзді коло Хаврашків... Вже й червоного лихтаря приготували...

— А як не зупиниться?

— Так, крім лихтаря, рельси розберем.

Павза.

— Темно... Ще тра поспать...

Голоси стихли, а в голові Крючковара пропливала одна картина за другою, одна жахливіша другої...

Сумніву не могло бути: бандити готували цієї ночі напад на потяг. Щось треба було робити, але що міг вдіяти маленький чоловік, він, Крючковар, скорочений по штату писарчук, а зараз записаний кухарем банди?

«Хаврашки,—це в семи верстах од роз'їзду 78 версти, а звідси, певно, не далі як верстов десять. Коли б знати дорогу, можна б за тричотири години дістатись... Але кудою йти?»

Доки Крючковар міркував, бандити почали прокидатись.

— Гей, ти, вставай! чого вилежуєшся? — штовхнув один під бік, і Крючковар підвівся, протираючи очі.

— Це звідки? — спитав один, оглядаючи Крючковара.

— Це наш кухар, вчора отаман опреділив, — пояснив Петро.

— А коли кухар, так якого чорта не куховарить?

— Крючковар уже не боявся шомполів. Він винайшов спосіб уникнути їх. План був простий—тут у лісі, певно, немає ні капусти, ні буряків, а тому й борщу варити неможна...

Отаману так і сказав:

— Картоплі немає, та й буряків теж...

А отаман на це:

— Коли немає—дістань. Бери коня та щоб з тобою хтось із хлопців поїхав...

Справа оберталась на краще. «Швидше б до Хаврашків, а там видно буде»...

Дощу вже не було, але вітер гнав по небу важку вовну хмар, а сосни шуміли войовничо-тривожно.

— В село не поїдемо... видадуть, сволочі... Я почекаю, а ти підеш... Кажи, що з розробітків...

— Добре!

— Тільки гляди не тікай, бо все-одно піймаєм...

Крючковар пішов у село, а бандит прив'язав коней в куцах, скинув шаблю й рушницю і з одним ногоном в кешені пішов у село. Ховаючись по-за хатами, він стежив за Крючковаром, який, видимо, й не думав до когось заходити. Пройшовши до залізниці, Крючковар повернув у бік 78 версти...

Бандит не погнався за ним, а повернувся до коней, взяв кращого й поскакав до переїзду в напрямку 78 версти.

Дроти гули побідними трубами, ліс привітно хитав гіллям Крючковарові.

Але раптом... Що це? Крючковар нічого не розумів...

— Що, сволоч, попався? Його міцно тримав за руку знайомий бандит.

«Пропав!» — промайнуло в голові.

— Так ти, сукин син, тікати? Га?.. Тікати? Іскри посипалися з очей...

— Кажі куди біг? Кажі а то... — бандит приставив ногу до грудей.

Виснажене тіло Крючковара не могло чинити опору добре вигодованому, та ще й до того озброєному бандитові.

Треба було братись до захисту безсиллям та хитрощами.

— Жінка... діти малі... без шматка хліба... — Він став голосити й причитувати з такою проникливістю та чуттям, що не лишалось жадного сумніву в правдивості його слів.

Ще один удар по потилиці. Упав. Боляче прикусив язика. Підвівся.

— Іди спереду, а тікатимеш — пристрелю!

З револьвером в одній руці їхав бандит верхи, а Крючковар тюпцем біг попереду.

— Стій — раптом наказав бандит, коли вже заїхали далеко в ліс.

Зупинився.

— Подерж коня, а я піду в кущі... Тільки гляди! — бандит помотав перед носом Крючковара револьвером.

Крючковар узяв коня і, коли бандит зайшов за найближчий кущ, тверда рішучість охопила його. Він просунув ногу в стремено й опинився в сідлі. Несамовито погнав коня, б'ючи ногами по ребрах...

Позаду чулась стрілянина, а через якийсь час кінь метнувся в бік і впав, придавивши Крючковарові ногу.

Друга куля обдряпала щоку, і він, випроставши ногу, кинувся в кущі.

Бандит добіг до підстреленого коня, але переслідувати втікача в кущах не мав жадної охоти, а почав стріляти в той бік, куди побіг Крючковар.

Крючковар біг і почував свою перемогу.

Буйна радість наповнювала запалі груди його.

Він напився бадьорого трунку боротьби й переродився. Зникла млявість, вихована роками неважкої, але одноманітної праці. Ніколи ще він так гостро не відчував життя, як зироз у цих нетрях, в оточенні сосен і болот.

Стрілянина позаду стихла, і Крючковар притишив біг. Там збоку рівчак — можна напиться.

Вітер ущух. Хмари збились в олив'яні важкі гори і спустились нижче над лісом. Накрапав дощ.

Раптом почулися знову віддалені постріли. Один, другий... «Стріляє дурень» — ледве встигло промайнути в голові Крючковара, як щось вколело нижче плеча...

Захопило дух. Рука інстинктивно вхопилась за груди. Крючковар присів на вогку хвою, а потім упав голічерва. Небо на мент спалахнуло рожевими загравами й згасло... Дике Полісся шуміло свої тисячолітні шуми й замітало ними, як пустельним піском, свідомість Крючковара.

В БОЛОТАХ

— Постій тут, а як хто йтиме—свисни й тікай на п'ятий квартал... Ми там будем...

Ватага хлопців, з Хведькою Круглим на чолі, подалася до лісу, а Павлушка Галявий сів на пенька за кущем і задивився в бік села.

Березневий ранок снував вовну туману в соснах та між кущами, а на оболонях вистилав нею торфову низину у плямах напіврозталого снігу. Сірі поліські хатки ховались за туманом, і лише край села роздирав білу пелену чорний димар парового млина Грінберга.

Млин давно не працював. Ще з початку революції Грінберг з родиною втік до міста, а стерегти млина лишив свого прикажчика Галушку, вихлястого чолов'ягу років сорока, а може й шестидесяти... Чорт його знає скільки Галушці років! От жінці його Парасці, то, певно, не більше тридцяти.

Ой же ж і жінка!

Павлушка Галявий замріявся. Він був хлопець «атльот», як його звали товариші, а таких Парасці—подавай господи!

Раз Галушка застукав Галявого з Параскою. Ой же ж і сміху було! Параска чоловікові просто у вічі: «собака, каже, на сніні—і сама не гам і другому не дам».

Поскріб потилицю Галушка й пішов з клуні...

Про цю пригоду довго говорили в Заболонні, а Павлушка почував себе героєм. Та й що йому! З фронту повернувся—жінка померла. З рідні один батько глухий лишився.

Відав Павлушка свою землю за снопа сусідам, а сам ввесь час з товаришами. Весело!

Не на одного Павлушку Галявого фронт поклав тавро розпусти та ледарства. Роки вилежування в окопах без регулярної роботи призвичаїли людей до лінощів.

Кожен з більшою охотою ризикував життям під кулями, ніж ставав до сірої буденної роботи.

Компанія зібралась чимала. До заболонських парубків пристали хуторські, і п'яцтву та бешкетам не було краю.

Спочатку п'яцтво не викликало осуду, мовляв, повернулись хлопці з війни до домівки — з радощів гуляють. Але, коли почалися грабунки по лісових дорогах та крадіжки з комор, селяни почали підозріло дивитись на «фронтовиків»...

Павлушка куняв на пеньку, раз-од-разу прокидаючись і кидаючи оком у бік села.

А село неначе вимерло. Оточене сосновими борами, сірими пісками та болотами, воно туманилось хоробливою випариною трясовин та грузло у глеюватому багні болот. Од млина

Грінберга одна-однісінька вулиця цілими верствами крутилась, обходячи болота та трясовиння. За вбогими хатами розлягались клапті богих нив, що родили лише соломі та полові, даючи можливість прожитись своїм хлібом до Різдва раз на десять років.

А за нивами луки, вкриті буйною осокою, непридатною на годівлю скотини.

«Пуста земля» — казали селяни і працювали з надією, що колись-то вона вродить стільки хліба, що вистачить до великого посту.

Стомлений безсонною ніччю та п'яцтвом, Павлушка задрімав.

Декілька разів мотнув сонною головою, а потім приліг під кущем на вогку землю й заснув.

День настав блідий і невиразний. Молоко туману глушило звуки, стирало лінії й фарби. Село Заболоння потонуло в тумані, й сюди до лісу видно було лише димар млина. Тільки віддалений приглушений шум нагадував про життя в селі.

Надвечір туман зробився важчий і темніший. Павлушка прокинувся й мацав з просоння перележану руку. Навкруги нікого не було. Ні один звук не порушував лісової тиші.

«Сволочі, не змінилися досі», — подумав Галявий: — «певно, сплять у сторожці, а про мене й забули!..»

Глухе незадоволення заворушилось у душі Галявого, незадоволення і Хведькою, і хлоп-

цями і собою, і нічними подіями в Заболонні...

Незадоволення й тривога, як то завше буває, коли зробиш щось нехороше не з своєї волі...

А неприємна пригода трапилась цієї ночі. Аж до ранку п'ячили хлопці в Заболонні у самогонщика Христюка, а коли збиралися йти, Христюк почав вимагати, щоб йому заплатили.

Розлютувався Хведька Круглий, бо платити було нічим. Ударив він Христюка «обрізом» по голові, а той і впав непритомний на захаркану долівку. Бризкали злякані хлопці на нього водою, лили йому в рота самогон, та не ворухився Христюк. Помер.

Хлопці заметушились, але Хведька Круглий копирснув мертвого під ребра чоботом і чвиркнув через губу:

— Стерво собаче... Курча... Ходім, хлопці, з села—в лісі краще...

Не заперечували. В селі після цього лишатись неможна було.

Березневим ранком лід хрускав під ногами. Напували люди скотину, а ватага Круглого з «обрізами» в кешенях прямувала до лісу. Ніхто ще в селі не знав про вбивство.

Далеко от Заболоння до залізниці та до повітового міста. До волосного містечка треба їхати пісками та болотами з ранку до вечора.

Та й яка користь з того, коли б заболонці поїхали до волости? Певно, там і уваги б не звернули на пригоду з Христюком.

Дешеве стало життя людське. Дешевше за картоплю, що єдина лише її родить у цьому убогому краю.

Ополудні заболонці дізналися про смерть Христюка. Мало хто жалкував за ним, але дід Антін непокоївся. Він давно колись був сільським старостою й з того часу любив «законний порадок».

Вже її торбу налагодив дід Антін, та одмовила невістка.

— Ви, каже, тату, почім знаєте, що там закон єсть. Кажуть люди, що там гличани чи хранцузи... Битимуть вони вас, тату.

Не пішов дід до волости і поховали Христюка без законного слідства.

А молодь нахвалялась:

— Ой попадуться вони нам. Скрутимо в'язи!—
її почали стерегти село.

Вночі сторожа підбадьорювала себе пострілами з «обрізів», безпідставними матюками та погрозами в бік таємничого лісу.

Дзвінкою луною одгукувався ліс та хряскотом березневого льоду крекотала смердюча трясовина.

*

Павлушка Галявий смерком пішов до п'ятого кварталу. Там, у покинутій сторожці, хлопці покотом спали на вогкій прілій соломі.

Круглий прокинувся.

— Нікого не бачив?

— Нікого.

— Треба б було сходити в село, послухати що про нас говорять...

— Ну то йди, коли хочеш... — Павлушка вибрав собі місце між товаришами й ліг.

Ніч пройшла неспокійно. За день виспались, а з похмілля в голові не в'язалась думка. Всім було зрозуміло, що повертатись до Заболоння неможна, і це гартувало ворожість до тих, що сплять зараз в теплих хатах, там за Грінберговим млином.

— Павлушка!

— Га?

— Ти б до Параски пішов, розпитав би, що люди говорять. — Хведьку Круглого цікавила людська думка, хоч він і знав, яка може бути в людей думка про вбивство Христюка.

Галявий розсердився.

— Що це все я, та я! І стерегти—мене, і в село—мене!.. Сам піди!..

— Не інакше, як тобі йти, Павло,—сказав парубок поруч,—ти до Параски, Параска не видасть, а ми до кого підем?..

Вирішили, що на другу ніч Галявий піде.

День пройшов невесело й тривожно, а коли зовсім стемніло, Павлушка налагодив «обріза» й пішов.

— Ти гляди, щоб ніхто не помітив,—начав Хведька,—та добре розпитай про все...

Удосвіта один і другий постріл пролунав з боку села, а за ними заглушений шум.

Ватага, як один, схопилась і руки потяглися до зброї.

— Певно Галявого піймали!..

— Ну, вдруге не лови Павлушку!..

— Щоб він кого не піймав...

— Такого атльота щоб піймати!..

Підбадьорювали себе хлопці, але в голосах чулась непевність.

— Коли за годину не буде тут—значить пропав...—сказав Хведька Круглий і послав двох на узлісся в бік Заболоння.

— Щоб чого не трапилось...

Круглий увіходив потроху в ролю «отама-на» і в його голосі почали згучати металювоти військової рішучости.

Світало, а Галявого не було.

— Ну, хлопці, гайда на Сиділівці, треба добувати жратву та й душа висохла...

На ділі Хведьку Круглого непокоїла думка, що Павлушка зрадить і видасть ватагу заболонцям.

* * *

А Павлушку Галявого таки дійсно піймали. Вихилястий Галушка подав знак хлопцям-вартовим...

Не встиг Павлушка налагодити свого «обріза», як упав, збитий з ніг прикладом. Верещала Параска, як придавлена кішка, але хлопці не вважали на баб'ячий голос.

На світанку привели заюшеного Павлушку до «зборні» й судили.

Все село зібралось і мовчки дивилось на Павлушку, як той плював кров'ю на вогкий сірий пісок і глухо гикав, немов в середині в нього щось обірвалось і не знаходило місця.

Раз-од-разу він підводив голову й каламутними очима озирає натовп.

Дід Антін питає:

— Ви, сукини сини, Христюка вбили?

Галявий мовчав.

— А по закону можна вбивати? Кажі, можна вбивати?

Відповіді не було. Голову Павлушці ломало, очі застеляло туманом. В ушах шуміло й тільки незрозумілі уривки слів доходили до свідомості.

Ще довго б дід Антін розмовляв про «закони», коли б Галушка не гукнув:

— Та бийте його, суку! Що там баляси тачать!..—І всі раптом, неначе на це лише її чекали, кинулись бити Павлушку, хто чим міг.

Били не хапаючись, повагом, немов виконуючи релігійний обов'язок.

А дід Антін бігав навколо натовпу, хапав людей за руки й благає:

— Та стійте, голуб'ята, це ж не по закону!.. Ой, боже ж мій!

Його ніхто не слухав. І коли вже тіло Галявого було нерухоме, натовп одступив. Здала дивились на забитого знівеченого чоловіка. Жінки втирали мозолястими руками заплакані сірі обличчя й розходились по хатах.

Чоловіки мовчки поклали Павлушку на дручки й однесли за огороди. Там нашвидку викопали яму в напіврозталому торфовому болоті й поховали.

Глухий батько Павлушки так і не міг зрозуміти, що його сина забито: очуманів дід від старости.

* * *

Десь там, за лісами, відбувались грізні події. Змінялись політичні ситуації. Переходили великі армії, але Заболоння старанно обминали всі.

І тільки далекі відгуки гарматної стрілянини нагадували заболонцям, що в світі відбуваються зміни.

Більш гострою була тривога, викликана чутками про «отамана» Круглого, який нахвалявся жорстоко помститися за смерть Павлушки Галявого.

І вдень і вночі тепер вартували хлопці з рушницями, «обрізами» та «ноганями», бо банда що-далі більше нахабнішала. Круглий хвалявся, що має «грамоту» од самого Петлюри і може робити, що захоче. Чоловік з двадцять мав він у своїй ватазі, а Дяків хутір обрав за постійну свою квартиру.

Звозили до Дякового хутора награбоване і піячили там цілими тижнями.

Ліс темною стіною затуляв хутір од стороннього ока й давав можливість при нагоді безкарно втікти.

Одного разу проходив повз Дяків хутір швець Корній із Заболоння.

Далеченько поминув він кватирю бандитів, як ззаду почув:

— Стій... твою мати!..

Корній не зупинився, а побіг далі. За спиною залунали постріли. Зле стріляли бандити, але одна куля роздерла плече, і кров заюшила білу сорочку. Ще швидше побіг Корній, аж доки не доскочив першої заболонської хати.

— Рятуйте! — несамовито закричав він, — убили!

Літній день згасав, і люди були в селі. Незабаром зібрався великий натовп, а Корній в двадцять розповідав про пригоду з ним. Плече йому перев'язали рушником, сорочку роздерли, а на плечі накиннули сіряка.

Дід Антін був тут.

— Немає закону! Людей серед білого дня стріляють! Неможна без закону!..

— Е, діду, тепер новий закон і в кожного свій закон... Он стрельнули в чоловіка, ото їхній закон, а коли б ми стрельнули в них, то був би наш закон!..

Говорив жилуватий коваль і з посмішкою дивився на діда.

— Не може того бути! Закон мусить бути один для всіх... Ото справжній закон! О!

— Та перебити їх треба, злодюг. Що це таке — вигукував і махав руками Галушка.

— Ото розумне слово!

Суперечкам не було б кінця, коли б не парубок удови Семенихи. Встав та й каже:

— Злодіїв треба знищити, бо життя все одно не буде... Нехай хлопці йдуть до зборні та поговоримо, як це краще зробити... Тільки хлопці та хто помолодший ідіть до зборні, а більш нікого не пустимо!..

До півночи парубки радились у зборні. Тривога блукала по селу, а розійшлись по хатам—нічого нікому. Немов і балачок не було. Тільки ранком довідались—хлопці лаштують похід!

Заметушились матері та молодіці. Витягалась з потаємних схованок зброя, а піднялось сонце—коло зборні заскрипіли підводи, і хлопці рушили до Дякового хутора. Наперед послали розвідку. Всі тримались наготові.

У лісі було душно й пахло живицею. З близького болота дихав свіжий терпкий вітерець. Хотілось збудити лісову тишу гуком або піснею, але наказано голосно не розмовляти.

Коло дороги хлопець пас корову. Забачивши заболонську розвідку, кинувся бігти. Піймали.

— Ти відкіля?

— З Дякового хутора...

— А чого біг?

Хлопець мовчав.

— Гляди, хлопче, вдаруге не бігай, бо буде лихо...

Навколо обложили Дяків хутір заболонці, а хлопця послали переказати: «здавайтесь, бо всіх переб'єм».

Кинувся Круглий із своєю бандою тікати, але зустрів одсіч: п'ять чоловік упало під кулями заболонців.

Одступила ватага й засіла. Певно, вирішили одстрілюватись до ночі.

Може б і до ночі протримався Круглий, коли б заболонці не запалили хутора. Запалав хутір з усіх боків і бандити мусили сховатись в льоху.

Справа Круглого була програна. Бандитам запропонували здаватись.

Вісім чоловік попались до рук живцем, решта була перебита в перестрілці. Загинув і «отаман», Хведька Круглий.

* * *

Смеркало. Над болотами піднімався густий туман, а з-під колес курявіла сіра, як попіл, дорога. Вози важко рипіли.

Заболонці повертались додому. Шість чоловік з них було поранено; але це не збавляло бадьорого настрою.

Забитих бандитів закопали на місці, а живих везли звязаними на возах.

Все село зустрічало похід. З полегкістю зідхнули, коли дізнались про знищення банди.

— А з цими що робить будемо?

— Повеземо до міста, а там під суд, — була відповідь.

— То що ж ? В тюрюгу? — запитав один дядько.

— Яка там тюрюга: розстріляють!

Дід Антін радів:

— Оце по закону! Я ж вам казав, що закон буде!

— Але закон наш, а не чий інший,— одрізав коваль.

З М І С Т

I. Перші вихорі

Плантації 7

II. Гарматне м'ясо

Редут № 16 65

Канонір Душта 82

Алхемик 89

III. Сотні тисяч сил

Спроба на огонь 107

Запалівська історія 116

Пан Слимаківський 135

Вихор у затишку 147

Випадкова сміливість 165

Президент Кислокапустянської республіки 175

Сотні тисяч сил 196

Шпоньчине життя та смерть 212

Крючковар 224

В болотах 236

A 530947

530947

530947